

İbâdiyye'ye Nispeti Tartışmalı Olan Fırkalar

The Controversial Sects Belonging to the Ibâdiyya

Kamil Ruhi ALBAYRAK

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Giresun/Türkiye
Assistant Professor, Giresun University, Faculty of Theology, Giresun/Türkiye
kamil.albayrak@giresun.edu.tr | orcid.org/0000-0002-2590-2073 | ror.org/05szaq822

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
10 Ekim 2024	10 October 2024
Kabul Tarihi	Date Accepted
21 Aralık 2024	21 December 2024
Yayın Tarihi	Date Published
31 Aralık 2024	31 December 2024

İntihal Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iThenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Kamil Ruhi Albayrak).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Kamil Ruhi Albayrak).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Albayrak, Kamil Ruhi. “İbâdiyye'ye Nispeti Tartışmalı Olan Fırkalar”. *Kader* 22/2 (Aralık 2024), 380-405. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1564753> ”

Öz

İslam tarihinde Müslüman topluluk içinde ilk fikrî ve fiilî anlaşmazlıklar Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatının ardından başlamış daha sonra Hz. Osman ve ardından Hz. Ali döneminde olayların büyümesiyle Hâricîlik mezhebi tarih sahnesine çıkmıştır. Siffin savaşını bitirmeyi ve Müslümanlar arasında barışı temin etmeyi hedefleyen Tahkîm olayı başka bir ayrılıkla neticelenmiş, Kur'ân'ı-Kerîm'in hükümlerine uyulmadığı gerekçesiyle Müslüman topluluktan büyük bir grup ayrılarak Nehrevan'a çekilmiştir. Çoğu taşradan gelmiş, eğitim seviyesi düşük askerlerinden oluşan ve daha sonra Hâricîler diye isimlendirilen bu grup, kendi içlerinde de anlaşamamış pek çoğu aşırılık yanlısı bir tavırla Emevî ve Abbasî Devletleri döneminde isyan etmiş ve muhtelif şiddet olaylarına karışmıştır. Hicrî üçüncü asrın sonlarında İbâdiyye hariç, başta Ezârika olmak üzere aşırılığa meyleden veya şiddete başvuran Hâricî gruplar dağılıp yok olmuştur. Hâricî kitleler içerisinde ortaya çıkmış olan İbâdiyye kendi dönüşümünü sağlayarak ve hatta fikir ve yöntemlerindeki yumuşaklık sebebiyle halktan gerekli desteği alarak bir yandan Kuzey Afrika'da 132 yıl hüküm süren Rüstemîler Devletini kurarken diğer yandan da fikrî bünyesini inşa etmiştir. Günümüzde Kuzey Afrika, Umman ve Zanzibar'da yedi milyona yakın nüfusa sahip olan bu mezhep pek çok açıdan etüt edilmeyi hak eden bir topluluk ve bir fikir akımıdır. İbâdiyye, hicrî ikinci asra dayanan yazılı eserleri ve yüzyıllarca biriktirdiği deneyimi ile İslam dininin inanç, davranış ve siyaset esaslarının tedvini için sosyo-politik zeminin anlaşılmasında değerli verilere sahiptir. Öte yandan mezhebin her açıdan objektif olarak ele alındığını söylemek mümkün görünmemektedir. Hicrî üçüncü asrın sonlarından itibaren yazılan fırak ve makâlât türü eserlerde çeşitli gerekçelerle Hâricîlik için kullanılan pek çok yerici ifade, aidiyeti iyice araştırılmadan İbâdiyye'yi teşmil edecek şekilde kullanılmıştır ve halen de kullanılmaya devam etmektedir. Burada asıl dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, ehl-i bi'dat yahut ehl-i küfre ait olduğu değerlendirilen pek çok şahıs, düşünce veya ekolün ilmi açıdan tevsiki yapılmadan İbâdiyye'ye nispet edilmiş olabileceğidir. Bu makalede İbâdiyye'nin tarihi derinliklerine inilerek hem inanç sahasına yeni birtakım fikir veya tespitleri kazandırmak hem de mezhebin doğru bir şekilde anlaşılmasına katkı sunmak için İbâdiyye'ye nispet edilen bazı fikir, şahıs yahut alt grupların durumu ele alınmıştır. Bu amaçla temel fırak ve makâlât eserleri, İbâdiyye'nin muteber klasik ve çağdaş kaynaklarıyla mukayeseli olarak kullanılmış ve İbâdiyye'ye nispeti tartışmalı olan alt grupların mezhebe aidiyeti tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mezhep, Fırak, Makâlât, Hâriciyye, İbâdiyye.

Abstract

The first intellectual and actual disagreements within the Muslim community began after the death of the Prophet (PBUH). The Khârijites, emerged on the stage of history with the growth of events during the reign of Khalifa Othmân and Khalifa Ali. The Tahkim event, which aimed to end the battle of Siffin and ensure peace among Muslims, resulted in another split, and a large group of the Muslim community left and withdrew to Nehrevan on the grounds that the provisions of the Qur'ân were not being followed. This group, composed of mostly provincial, poorly educated soldiers and later called the Khârijis, could not agree among themselves, and many of them rebelled in an extremist manner during the Umayyad and Abbasid periods and were involved in various violent incidents. By the end of the third century, with the exception of the İbâdiyya, the Khârijite groups, especially al-Azârika, which were inclined to extremism or resorted to violence, disintegrated and disappeared. The İbâdiyya, which emerged among the Khârijite groups, achieved its own transformation and even received the necessary support from the people due to the moderation of its ideas and methods, and established the Rustamid state in North Africa, which ruled for 132 years, while building its intellectual structure. Today, with a population of nearly seven million in North Africa, Oman and Zanzibar, this sect is both a community and an intellectual movement that deserves to be studied from many perspectives. The İbâdiyya, with its written works dating back to the second century of Hijr and its centuries of accumulated experience, offers valuable data for understanding the socio-political ground for the elaboration of the principles of belief, behavior and politics of Islam. On the other hand, it does not seem possible to say that the sect has been handled objectively in every aspect. In the works of fiqh and maqâlât written since the end of the third century Hijri, many derogatory expressions used against the Khârijis on various grounds have been and still are used in a way to include the İbâdiyya without thoroughly investigating their affiliation. What we want to draw attention to here is that many individuals, ideas, or schools that are considered to belong to Ahl al-Bid'ah or Ahl al-Kufr may have been attributed to the İbâdiyya without scientific verification. In this article, by delving into the history of the İbâdiyya, the status of some ideas, individuals or sub-groups attributed to the İbâdiyya has been discussed in order to bring some new ideas or determinations to the field of belief and to contribute to the correct understanding of

the sect. For this purpose, the main works of fiqh and maqālāt have been used in comparison with the İbdiyya's authoritative classical and contemporary sources, and an attempt has been made to determine the sectarian affiliation of the sub-groups whose attribution to the İbādiyya is controversial.

Keywords: Kalām, Sect, Firaq, Makālāt, Khārijism, İbādiyya.

Giriş

Kelâm ilminin kuruluş döneminde özellikle itikatla ilgili temel tartışmaların mezheplerdeki yansımalarının bilinmesi, inançla ilgili konuların daha iyi anlaşılmasına, kelâmın gelişmesine ve kapalı kalmış birtakım konuların aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır. Kelâm tarihi araştırmaları çoğunlukla Mu‘tezile, Şî‘a ve Ehl-i sünnet’in görüşleri ve polemikleri ekseninde yoğunlaşmıştır. Yazılı kaynaklara aksettirilen bu tartışmalar, günümüzde kısmi olarak da olsa benzer minvalde sürdürülmektedir. İslam tarihinin ilk dönemleri üzerine kaleme alınan bazı çalışmalarda, bu devrin yeterince incelenip araştırıldığı ve bu dönemde anlaşılması gereken fikrî bir zenginliğin veya derinliğin kalmadığı kanaati akla gelebilmektedir. Bu düşüncenin yanlış olduğu ve hicrî ilk üç-dört asırda kelâm ilmindeki fikrî derinliğin yeterince gün yüzüne çıkarılmadığı kanaatindeyiz. Mamafih dönemin daha geniş bir zaviyeden etüt edilmesi gereklidir. Bu durum felsefe, dinler tarihi veya mezhepler tarihi gibi disiplinler bir yana; tarih, antropoloji ve sosyoloji gibi bilim dallarından azami istifade edilmesini zorunlu kılmaktadır.

İbādiyye, Hāriciyye mezhebinin bir alt kolu olarak telakki edilse de tarihi süreç içinde kurumsal yapısını tamamlayarak müstakil bir mezhep olarak günümüze kadar ulaşan ve üzerinde diğer büyük mezheplere nispetle daha az ilmi mesainin harcadığı dinî gruplardan biridir. Kim bilir pek çok düşünceye hatta belki de ilim dünyasında adı bilinmesine rağmen ulaşılamayan bilgi hazinesi niteliğindeki eserlere İbādîler aracılığıyla ulaşmak mümkün olacaktır. Öte yandan çoğunluk mezhepler tarihi yazarlarının anılan mezhep müntesibi olmamaları yahut çeşitli engeller sebebiyle muttali olamadıkları mezheple ilgili birtakım bilgileri hatalı bir şekilde aktarmaları mümkündür. Nitekim İbādîler, pek çok kez şiddet yanlısı Hāricî gruplarla bir tutulmuş; itikat, amel veya ahlak açısından kötü yahut aşırı addedilen şahıs yahut fikirlerle anılır olmuştur. Ne yazık ki bu tür kaynağı doğrulanmamış bilgiler temel firak ve türü eserlerde de mevcuttur. İbādiyye ve İbādîler üzerine yapılacak çalışmalar, bir yandan bu hataları tashih imkânı verirken diğer yandan da Müslüman toplumun iç barışına ve genel olarak Dünya barışına katkı sunmuş olacaklardır.

İbādîler'i araştırılmaya değer kılan birkaç husus vardır: **Birincisi** ilk dönemde ana akım İslam'dan ayrılıp günümüze kadar varlığını sürdürebilen itikadî akımlar azdır. İbādiyye bu gruplardan biridir. **İkincisi** İbādiyye kurulduğu dönemdeki pek çok ciddi görüşünü muhtelif tekâmül süreçlerinden geçirerek “değiştirmiş”, “olgunlaştırmış” ve günümüze ulaştırmıştır. **Üçüncüsü** İbādiyye günümüze ulaşan ana akım (Ehl-i sünnet) dışındaki diğer küçük mezheplere oranla ezoterik, okültik, hurûfî veya bâtinî unsurlardan nispeten daha az etkilenecek öğretisini sürdürebilmiştir. **Dördüncüsü** İbādiyye hem tarihte hem de günümüzde bir ırk veya tek bir coğrafya ile var olmamış, İbādî ana ilkeler sabit kalarak muhtelif etnik unsurlar içinde ve farklı coğrafyalarda yaşamayı başarmıştır. Günümüzde ise üç farklı bölgeye yayılmış durumdadırlar; Umman, Cezayir'in güneyi ve Tanzanya'nın Zanzibar bölgesi. Bunlara ek olarak İbādîlik Umman ve Zanzibar bölgesinin en yaygın mezhebidir. Günümüze ulaşan bu İbādî gruplar düşüncede

yeknesak durumda değillerdir. Mezhep kollarında bazı alanlarda itikadî veya siyasî farklılıklar mevcuttur. Ancak son tahlilde tüm bu farklılıklara rağmen İbâdîler'in tek bir mezhep olduklarını söylemek mümkündür. Aksi bir niteleme gerçeği yansıtmayacaktır. **Beşincisi** güncel rakamlar incelendiğinde toplam üç ile yedi milyon arasında İbâdî nüfusun mevcudiyeti söz konusudur. Dolayısıyla mezhep hakkında yazılacak her yazı veya söylenecek her sözün yaşayan muhatapların hassasiyetleri dikkate alarak yazılması veya söylenmesi ve mümkünse güncel kaynaklarla teyit edilmesi ilmi açıdan bir zorunluluktur.¹ **Altıncısı** buldukları idarî yapılar içinde pek çok baskı görmelerine ve günümüzde dahi "Hâricilik" ithamlarına muhatap olmalarına rağmen yaklaşık son sekiz asırdır -Cezayir'de diğer Müslüman gruplarla Fransızlara karşı veya Umman'da İngilizlere karşı vatanlarını müdafaa etmek dışında- herhangi silahlı bir ayaklanmaya girişmemiş veya anarşiye sebep olmamışlardır. Sayılan bu nitelikler dışında elbette başka pek çok gerekçe ile mezhebin ilmi açıdan etüt edilmesi mümkündür.

Günümüzde, Müslüman inanç ekollerinden biri olan İbâdiyye hakkında çokça tartışma mevcuttur. Bu tartışmaların temel sebeplerinden biri, bu alanda eser telif eden bilginlerin İbâdiyye mezhebine karşı tutumlarıdır. Bunun nedeni bilgi eksikliği yahut ön yargı olabilir. Söz gelimi bazıları İbâdiyye'nin mutedil İslâmî bir fırka olduğunu savunurken, diğer bir kısmı İbâdiyye'yi bid'at sahibi ve sapık bir fırka olarak nitelendirebilmektedir. Olumsuz değerlendirmelerin ana gerekçesi, çoğunlukla İbâdiyye'nin, Hâricîler'in arasından çıkmış bir akım olarak değerlendirilmesidir.² Elbette mezhebe yönelik tutumları açısından alan araştırmacılarının kâhir ekseriyeti İbâdîler'i tarafsız bir şekilde değerlendirip Hâricîler'in görüşlerini onlara nispet etmemektedirler.³ Mamafih bu araştırmacılar İbâdîler'i mutedil bir grup olarak değerlendirebilmektedir. En azından mezhebin nevi şahsına münhasır bir inanç grubu olduğunu ifade etmektedirler. Diğer grup ise çok uzun zaman geçmesine ve farklı gelişmeler yaşamasına rağmen İbâdîler'i hala Haricilik içerisinde değerlendirme meylindedirler.⁴ İbâdîler'i Hariciler içerisinde sunmayı tercih eden araştırmacıları yanıltan başat nedenlerden biri İbâdîler'e nispet edilen ve aslında onlara aidiyeti tartışmalı olan farklı fikirler ve akımlardır. İbâdîler hakkındaki bu farklı tutumların diğer bir sebebi, doğrudan İbâdî kaynaklara başvurulmamasıdır. Öte yandan bazı durumlarda doğrudan İbâdî kaynaklardan araştırma yapmak da aynı sonucu doğurabilmektedir. Bunun nedeni İbâdî eserlerde işlenen "velâyet", "berâ'et", hurûc 'ale'l-hâkim (devlet başkanına baş kaldırma) ve "şurât imâmeti" gibi imâmet yahut siyasete dair bazı konuların farklı yorum ve yargılarla da olsa Hâricî kaynaklarda bulunmasıdır.⁵ Mamafih Hâricîler'le İbâdîler'in tartışmalı bazı itikadî veya siyasî konularda aynı neticelere varmaları da mümkündür.

¹ "el-Mezhebu'l-İbâdî ve mevki'uhû zimne harîtatî'l-mezâhibi'l-İslâmiyye", BBC News Arabic, erişim: 18 Ocak 2022, <https://www.bbc.com/arabic>; "7 Melâyîn İbâdî, Mâ huve Uslûbuhum fi'd-dîn ve'l-hayât ve'z-zevâc", Alarabiya, erişim: 02 Haziran 2005, <https://www.alarabiya.net/>.

² Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâdîlerin Hâricîliği Meselesi", *Kader* 16/2 (31 Aralık 2018), 294-318.

³ Örneğin Yoldaş ve Kubat İbâdiyye'yi Hâricîyye'nin bir alt kolu değil Muhakkimetü'l-Ülâ'nın selefleri selefleri oldukları tezini savunmaktadırlar. Mehmet Hanifi Yoldaş - Mehmet Kubat, "Hâricî Düşüncede İlimlâşma Çabaları ve İbâdiyye'nin Günümüze Kadar Varlığını Devam Ettirmesi Üzerine", *Journal of the Near East University Islamic Research Center* 9/1 (30 Haziran 2023), 287-288.

⁴ Mehmet Dalkılıç, "Hâricîler'in 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 12 (18 Nisan 2012), 19-49.

⁵ Kadir Gömbeyaz, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefler mi? Metodik Bir Tartışma", *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* IX/1 (2016), 77-98.

Bu durum iki grubun aynîleşmesini veya birinin diğerinin parçası olmasını zorunlu kılmaz. Dolayısıyla yöntemleri ve dine yaklaşım tarzları açısından İbâdîler'le Hâricîler'i eşitlemek yahut İbâdiyye'nin Hâricîler'in devamı olduğunu iddia etmek genel olarak tutarlı gibi görünse de detaylara inildiğinde durumun bu kadar tekdüze olmadığı görülecektir. Çünkü örneğin her ne kadar Abdullah b. İbâd ve arkadaşları Sıffin hadisesinde (37/657) Hz. Ali (ö. 60/680) ve Hz. Muaviye'ye (ö. 60/680) karşı ayaklanmada diğer Hâricî gruplarla ortak hareket ettilerse de olaylar sakinleştikten sonra özellikle Nafi' b. Ezrak'ın (ö. 65/685) başını çektiği diğer şiddet ve aşırılık yanlısı Hâricî gruplardan ayrılıp (teberrî) hatta pek çok fikrî ve siyasî olayda onlara itiraz ederek karşı durmaları aslında bu ayrılığın belgesi mahiyetindedir.⁶ Ayrıca İbâdî olmayan bir araştırmacının İbâdîler ve Hâricîler arasındaki ilişkiye dair kesin bir sonuca varması ve onlara yönelik net, objektif bir tutum ortaya koymasının başkaca güçlükleri de mevcuttur. İbâdîler ilk dönemlerden itibaren pek çok faaliyeti gizli bir şekilde icra etmiş, hasımlarının zulümlerinden ve siyasî baskılarından korunmak için -Hâricîler'in aksine- takiyeye başvurmuş yani görüşlerini ve eserlerini gizlemişlerdir.⁷

İbâdiyye'nin düşünce dünyasının kamilen ortaya çıkarılmayışının bir nedeni de mezhebin teşekkül aşaması ve sonrasında, ortaya çıkan diğer İslâmî mezhep yahut fikir akımlarıyla iletişiminin problemliliğidir. Bu olumsuz durumun nedenlerinden biri İbâdîler'in, Hâricîler ile aynı dönemde ve coğrafyada ortaya çıkması ve bazen birlikte bazen ayrı ayrı fakat aynı safta hem Emevî hem de Abbâsî yönetimine karşı çatışmış olmalarıdır. Öte yandan bu çatışma aynı dönemlerde hem fikrî hem de siyasî olarak diğer İslâmî fırkalarla karşı da devam etmiştir. Diğer İslâmî fırkalarla sıkıntı yaşamamasının arka planındaki sebeplerden biri İbâdiyye'nin siyasî ve askerî tutumudur. Çünkü İbâdiyye her zaman kendi müstakil devletini/imâmetini kurmayı hedeflemiştir. Bu nedenle diğer mezhep ve gruplarla çok çetin mücadeleler içine girmiş ve doğal olarak diğer İslâmî fırkalardan müsamahasız ve sert bir mukabele görmüşlerdir. Elbette bir yönüyle de fikrî bir akım olan İbâdiyye'nin diğer İslâmî fırkalarla ilmî ve hatta fiilî bir mücadele içerisinde olması sosyo-politik açıdan doğal bir durumdur.⁸

Son asırda başta Türkiye'de olmak üzere inanç grupları üzerine çalışmalar gün be gün artmaktadır. Bu makalede, İbâdiyye'nin ulaştığı fikrî seviyeyi ortaya çıkarmada yararlı olacağı öngörülen, mezhebin bilinen bazı alt gruplarından ziyade mezhebe nispeti tartışmalı olan alt kolları ele alınmış ve mezhebe nispetleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla İbâdiyye'nin bilinen alt kollarına dair birtakım ilmi araştırmaların mevcudiyeti sebebiyle bu gruplara dair genel bilgiler dışında herhangi bir bilgi verilmemiştir.⁹

⁶ Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Tâberî, *Târihü't-Taberî: Târihü'r-rusul ve'l-mülûk* (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1968), 5/567; Gömbeyaz, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefler mi?", 79-84; Ali Yılmaz - Yavuz Selim Göl, "Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet ve Hakem Söylemleriyle İmtihanı ve Hâricî Paradigmanın İflası", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (31 Mart 2024), 286.

⁷ Ethem Ruhi Fıçlalı, "Abdullah b. İbâz", *TDV İslâm An siklopedisi* (İstanbul, 1988), 1/109; Gömbeyaz, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefler mi?", 80.

⁸ Yahyâ b. Ebî Bekr Bekr Ebû Ebû Zekeriyya Vercelânî, *Kitâbu Siyeri'l-e'imme ve ahbâruhum*, ed. İsmail el-Arabî (Cezayir: Dîvânü'l-Metbu'âti'l-Câmi'iyye, 1984), 5.

⁹ Mahmoud Benras, *Kuzey Afrika İbâdîliği ve İmâmet Düşüncesi* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 83.

Bu makalenin telifinde anılan hatalara düşmemek için İslam inanç mezhepleri kaynakları (fırak ve makâlât) yanında klasik ve modern İbâdî kaynaklar kullanılmıştır. Örneğin olaylara tanıklık yahut tarihi yakınlıkları sebebiyle tartışmalı pek çok konuda Osman b. Halife es-Sûfî (ö. VI. yy./XII. yy.), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Bekr el-Vercelânî (ö. 500/1106 civarı), Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Saîd et-Temicârî ed-Dercînî (ö. 670/1271-72 [?]), Ebü'l-Abbâs Bedrüddîn Ahmed b. Sa'îd eş-Şemmâhî (ö. 928/1522), Süleymân b. Abdillâh el-Bârûnî (ö.1940), 'Amr Halife en-Nâmî (1984'e kadar hayatta olduğu biliniyor) ve Ali Yahya Muammer (ö. 1400/1980) gibi mezhebin kendi müellifleri tercih edilmiştir.

Fırak ve makâlât kaynaklarında İbâdîler'e pek çok fırka nispet edilmiştir. İbâdîler'in birincil kaynakları çeşitli gerekçelerle bazı fırkaların kendi mezheplerine aidiyetini kabul etmişlerdir. Aşağıda tanıtılacak fırkaların mezheplerine aidiyetini ise reddetmektedirler. Bu durum kaynaklar arası bir tür uyumsuzluğu doğurmuştur. İbâdî kaynaklar bir kısım grupların İbâdîler'e nispetine şüpheyle yaklaşırken diğer bir kısım fırkaların ve kurucularının mezhebe nispetini bir yana onların tarihte hiç var olmadıklarını söylemişlerdir. Onlara göre bu fırkalar ve kurucuları varsa bile İbâdîler ile herhangi bir bağlantıları yoktur. Mamafih Fırak ve makâlât kaynakları incelendiğinde bu fırkaların hem mahiyetleri hem de nispetleriyle alakalı birtakım tutarsızlıkların mevcudiyeti tespit edilmiştir. Bazı yazarların bu fırkaları İbâdiyye'ye, bazı yazarların ise Hâriciyye'ye nispet etmesi bu tartışmalara örnek olarak gösterilebilir.¹⁰ Öte yandan anılan kaynaklar bu kişi veya akımları bazen Hâricîliğe bazen Mu'tezîlîliğe nispet ederken bazen ise herhangi bir mezhep aidiyeti ifade edilmeksizin aşırı fikirlere sahip kişiler olarak yansıtmışlardır. Bu makalenin kaleme alınmasının asıl gerekçesi bu kapalılığın açıklığa kavuşturulmasına katkı sunmaktır.

1. Mezhepler Tarihi Kaynaklarında İbâdiyye Algısı

İbâdî algının anlaşılması için Eş'arî, Bağdâdî, Şehristânî ve Malâtî (ö. 377/987) gibi yazarların İbâdiyye ile ilgili genel görüşlerinin ortaya konması yararlı olacaktır. Temel İslam inanç mezhepleri tarihi kaynakları İbâdiyye'yi genel olarak Hâricîliğin devamı olan, Ehl-i-bid'at'e mensup bir fırka olarak nitelendirilirler. Bağdâdî gibi bazı yazarlar yetmiş iki fırka hadisini gerekçe göstererek ana akım dışındaki diğer düşünceleri sapık veya benzer isimlerle nitelendirmişlerdir.¹¹ Fırak ve makâlât kaynaklarındaki bilgilerinden istifade etmeden önce yazarların tutumlarına dair kısa bir giriş yararlı olacaktır:

Eş'arî, İbâdiyye'yi Hâricî bir fırka olarak nitelendirir. Ona göre İbâdîler'den ilk grup Hafsiyye isimli bir gruptur. Hafsiyye'ye göre iman ve şirk arasındaki fark, kişinin Allah'ı bilmesidir. Bu yüzden Allah'ı bilip de diğer İslâm inanç ve ibadet esaslarını bilmeyen kimse kâfirdir, müşrik değildir.

¹⁰ Abdülhay Muhammed Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâ'uhumu'l-kelâmiyye*. (İskenderiye: Dârü'l-Vefâ li-Dünya, 2015), 61-62.

¹¹ Bazı fikir gruplarının çeşitli sebeplerle tarih sahnesinden çekildiği bilinmektedir. Ancak pek çok grup her türlü badireyi atlatıp günümüze ulaşmayı başardı. Pek çok fikir çeşitli dönüşümlere uğrayarak gelişti. Dolayısıyla tarihte var olan bir takım mezhepsel sürtüşmelerin tekrar gözden geçirilmesi yararlı olacaktır. Bu bağlamda ana akım Ehl-i sünnet'in diğer mezheplerle ve diğer mezheplerin de kendi aralarında olan fikrî ve amelî münasebetlerinin gözlenmesi ve geliştirilmesi isabetli olacaktır. Mamafih günümüz Kuzey Afrika İbâdîleri'nin inanç, ibadet, günlük dinî hayat, hukuk konularında Sünnî bir mezhepten ne farkları vardır? Kanaatimizce bu sorunun yanıtı her iki taraf için çok farklı olmayacaktır. Mahmoud Benras, "Kuzey Afrika İbâdiyye'sinde Kelâmî Düşünce", *Marifetname* 10/1 (30 Haziran 2023), 151-185.

Ayrıca diğer Haricî grupların aksine Hz. Osman (r.a) hakkında olumlu bazı görüşlere sahiptirler.¹² Eş'arî, özellikle İbâdî fırkaların görüşleri hakkında detaylı bilgi vermektedir. Ona göre İbâdîler içerisinde yer alan Yezîdiyye'nin nübüvvet, iman-küfür ve şirk hakkında ilginç görüşleri vardır. İbâdîler bu görüşlerin bir kısmını kabul ederken bir kısmını ise kabul etmemektedirler.¹³ Eş'arî, Hârisiyye diye anılan başka bir İbâdî gruptan bahsetmektedir. Bu grubun kurucusu Hâris el-İbâdî'dir. Eş'arî bu grubun İbâdîler gibi değil Mu'tezile gibi düşündüğünü belirtmiştir. Ayrıca Eş'arî, Ashâbu't-Tâ'a (Ashâbu tâ'etin lâ yurâdu biha'llâhu) adında başka bir gruptan da söz etmiştir. Ona göre bu grup Ebû Huzeyl el-'Allâf ve Kaderiyye mezhebi ile benzer düşünülmektedir.¹⁴ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Eş'arî, bütün İbâdîler'i kapsayan bir hüküm vermemiş, İbâdiyye'yi grup grup ele alıp görüşlerini tek tek inceledikten sonra gruplar ve görüşleri hakkındaki düşüncesini belirtmiştir. Eş'arî, mezhebin görüşlerini aktarırken bir görüşü bazen Hâriciyye'ye, aynı görüşü İbâdiyye veya 'Acâride'ye nispet etmiştir. Bu verilen bilginin yanlışlığı değil bağlamın farklılığı sebebiyledir. Okuyucunun bunun ayırıcılığında olması gerekir. Diğer bir husus ise Eş'arî bazen kaynağını tevsik etmediği birtakım bilgileri aktarmıştır. Yerinde işaret edileceği üzere sonraki dönemde bu bilgilerin hakikat şeklinde alınıp aktarıldığı dikkatten kaçırılmamalıdır.

Bağdâdî ise diğer bilginler gibi İbâdiyye'nin birçok gruptan oluştuğunu belirtmiştir. Bağdadi'nin aktarımına göre, bu İbâdî grupların hepsi, diğer mezhep ya da grupları gerçek küfür işlemiş olarak değil nimet küfrü işlemiş olmakla itham etmişlerdir. Onlar ne Mümin ne de müşriktir, Müslüman ümmetindedir. Bu yüzden İbâdî olmayanların tanıklığı geçerlidir, onlarla evlenilir, onlardan miras alınır ve onların kanlarını akıtmamak gerekir. Buradan onların Hâricîler gibi olmadıkları anlaşılmaktadır.¹⁵ Eş'arî'den farklı olarak Bağdâdî, İbâdiyye'yi ehl-i bi'dat, bir kısım alt kollarını ise ehl-i küfür olmakla itham etmiştir.

Şehristânî İbâdiyye'yi diğer makâlât yazarlarından daha sistematik bir şekilde incelemiştir. İbâdîler hakkında ifrat ve tefrite kaçmayıp mezhep hakkında genel bir hüküm vermemiş, İbâdiyye'nin grup ve görüşlerine göre hüküm vermiştir. Bu yüzden Şehristânî'nin İbâdiyye hakkındaki görüşleri, herhangi bir makâlât, tarih ve fırak kitaplarında yer almamaktadır. Şehristânî İbâdîler'in lideri olarak İbn İbâd'ı kabul ettiği için eserinde onun görüşlerine yer vermiştir.¹⁶ Onun İbn İbâd'dan aktardığı görüşlerden bazıları şunlardır: "Bana muhalefet eden kişi kâfir değil müşriktir. Bu yüzden onunla evlenilir, ondan miras almak helaldir, savaş esnasında kazanılan para ve silah ganimeti helaldir. Kanını akıtmak ve onu köle olarak almak haramdır. Ancak savaş durumunda ve öldürmek için bir sebep bulunduğu o kişi öldürülebilir."¹⁷ Bu ifadelerden Şehristânî'nin İbâdiyye'yi Hâricîler ile beraber değerlendirmede, aksine Hâricîler'den çok farklı bir grup olarak ele aldığı söylenebilir. Şehristânî görece diğer fırak ve

¹² Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, ed. Na'im Zarzûr (Kahire: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005), 1/95.

¹³ Eş'arî, *Makâlât*, 1/96.

¹⁴ Eş'arî, *Makâlât*, 1/96-97.

¹⁵ Abdükâhir b. Tâhir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, 1977), 103.

¹⁶ Kadir Gömbeyaz, "İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi -Kalhâtî Örneği-", *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (02 Eylül 2015), 149-168.

¹⁷ Ebu'l-Feth Ahmed Muhammed b. Abdülkerîm Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Mü'essesetü'l-Halebi, ts.), 1/131.

makâlât yazarlarından sonra yaşamıştır. Dolayısıyla İbâdiyye'nin Hâricîler'den iyice ayrılmış müstakil bir mezhep olarak varlığını sürdürmesine tanık olma imkanına sahiptir.

Cübbâî (ö. 303/916) yukarıdaki Sünnî kaynakların verdiği bilgilere paralel olarak Hâricîlik ve Hâricîliğin alt kollarından söz edip İbâdîler'i diğer şiddet yanlısı Hâricî kollardan farklarına temas ederek ele almıştır. Cübbâî, İbâdîler'in bazı görüşlerini şöyle aktarmıştır: Kelime-i şahadet getiren Müslümandır ve tekfir edilmez. Müslümanların mallarının müsadere edilmesi veya çocuklarının öldürülmesi haramdır.¹⁸

Malatî İbâdîler'i Hâricîler'le bir tutup onları Kûfe'den çıkan şiddet yanlısı, insanları ve çocukları öldüren, ümmeti tekfir eden, beldeleri tahrip eden bir grup olarak nitelendirmiştir.¹⁹ Yazarın bu yorumu diğer mezhepler tarihi kaynaklarındaki ayrıntılı betimlemelerle çelişmektedir. Nitekim anılan kaynaklar İbâdiyye'yi "Hâricîler'in diğer kollarına nispetle tekfir de aşırıya gitmeyen, ibadetlerde mutedil, günlük hayatta diğer Müslüman topluluklarla uyumlu bir grup olarak" nitelendirmektedirler. Malatî'deki yüzeysel yaklaşım diğer Şîî yazarlarda da mevcuttur. Pek çoğu İbâdîler'in Kuzey Afrika, Umman ve Zanzibar gibi alt kolları arasındaki farklılara temas etmek bir yana, Hâricîler'in diğer kollarıyla olan farklarına bile temas etmemişlerdir.²⁰

2. İbâdiyye'nin Alt Kolları

Vehbiyye, Nükkâriyye, Furasıyye, Neffâsiyye, Halefiyye, Hüseyniyye ve Sekkâkiyye İbâdî kaynaklarca tartışmasız olarak İbâdiyye'ye bağlı fırka veya bir hareket olarak kabul edilmektedir.²¹

Vehbiyye, İbâdiyye'nin Kuzey Afrika'da bir asır kadar yönetimi elinde bulunduran en büyük koludur. Kuzey Afrika'daki İbâdî devletin kurucusu Abdurrahman b. Rüstem'in (ö. 171/787) vefatından sonra devlet başkanının kim olacağı konusunda mezhep arasında bir fikir ayrılığı meydana geldi. Mezhebin önde gelen çoğunluğu İbn Rüstem'in oğlu Abdülvehhâb'ı (ö. 208/823) desteklerken Kuzey Afrika'daki diğer bir azınlık da imâmet talebini izhar eden Yezîd b. Fendîn'i (ö. hicrî 2. asrın sonu veya 3. Asrın başı) destekledi. Müzakereler sonunda Abdülvehhâb imam olarak seçildi. Bunun üzerine İbn Fendîn ve yandaşları Nükkâr hareketi olarak da isimlendirilecek olan bir muhalefet hareketi başlattı. Zaman zaman şiddete başvuru olan bu süreçte Abdülvehhâb, İbn Fendîn ve yandaşlarını, mezhebin önde gelenlerinin müzakereleri ve fetvaları ile ikna etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Neticede **Nükkâriyye**, İbâdiyye'nin Tâhert'teki Rüstemî imâmetini kabul etmedikleri için Nükkâriyye (Nekkâriyye) diye anılan ikinci büyük kolu olmuş oldu.²²

İbâdî bilgin Süfî (السوفي), İbâdî fırkaları ele aldığı eserinde Nükkâriyye'yi tanıtırken grubun Vehbîyye ile aralarındaki tartışmalı konulardan özel olarak bahsetmiş ve İbâdîler arasındaki ilk büyük ayrılmanın Nükkâriyye olayı olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda Süfî, Nükkâriyye'yi

¹⁸ Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât: İtikâdî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri= Kitâbü'l-Makâlât*. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 138.

¹⁹ Ebû'l-Hüseyin Muhammed b Ahmed b Abdurrahman Malâtî, *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'* (Beyrut: el-Ma'hedi'l-almânî li Dirâseti'ş-Şarkıyye, 2009), 42.

²⁰ Ebu Halef Kummî, *Şii fırkalar = Kitâbü'l-makalat ve'l-fırak*. (Ankara : Ankara Okulu, 2004), 59, 72, 82, 205.

²¹ Eş'arî, *Makâlât*, 1/95; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 82; Şehristânî, *el-Müel ve'n-nihal*, 1/134; Osman b. Halife Süfî, *Risâletü'l-fırak* (Mısır: el-Matba'atü'l-Bârûniyye, ts.), 53.

²² T. Lewicki, *Dirâsât Şemâl İfrîkiyye* (Epub: Mü'essesetü Tevelt es-Sekkâfiyye, 2006), 52-56; Ali Yılmaz - Mahmoud Benras, "İbâzî/Rüstemî Devleti'nde Arapçanın Din Dili Olarak Öne Çıkması", *Baberti* 17 (30 Haziran 2023), 24-49.

doğrudan uzak, kör, kararsız ve hatalı pek çok görüşe sahip bir grup olarak takdim etmiştir.²³ Bu ayrılığın fikrî birtakım uzamları mevcut ise de esasen ana mihver siyasettir.²⁴ Öte yandan iki grup arasındaki itikâdî ve amelî farklılıklar ve tartışmalar mezhep literatüründe önemli bir yer tutmaktadır.

Furasiyye, hakkında fazla bilgi bulunmayan ve günümüzde mensupları bulunmayan İbâdiyye'nin bir alt koludur.²⁵ İtikadî sahada İbâdiyye'nin görüşleri ile farklılık arz eden görüşlerine rastlanmayan bu grubun öne çıkan diğer bazı farklı görüşleri şunlardır: Hayvan pisliği necasettir. Akrabalardan başkasına zekât verilmez. Boy abdesti olmayan ve hayız halinde olanın teri de necistir. Eti yenen hayvanların ceninlerinin yenmesi ve kesilen hayvanların damarlarında kalan kanların yenmesi haramdır.²⁶ Ali Yahya, ortaya attıkları görüşlerin hepsinin ictihâdî hususlar olmaları nedeniyle tam bir fırka kabul edilemeyeceğini söylese de grup farklı görüşleri ile İbâdiyye'nin bir alt kolu olarak literatürdeki yerini almıştır.²⁷

Mezhebin diğer bir kolu da **Neffâsiyye**'dir. İsmi 3./9. yüzyılda yaşayan "en-Neffâs" (النفاث) lakaplı Ferac Nasr en-Nefûsî'den (النفوسى) (ö. 300/912-13 [?]) almaktadır.²⁸ Nefûsî, Abdülvehhâb b. Rüstem'in oğlu Eflâh'ın (ö. 258/872) devlet başkanı olması üzerine, yönetimin veraset sistemine dönüştüğü gerekçesi ile itiraz etmiş ve yaşadığı bölge olan Libya'nın kuzeybatısında yer alan Nefûse bölgesindeki İbâdîler'in desteğini alarak isyan etmiş ve devlet başkanlığı iddiasında bulunmuştur.²⁹ Bu grup 3./9. asrın ortalarında ortaya çıkmıştır. İbâdî kaynaklara göre Neffâs liderliğe hevesli bir kişi olsa da bu grup Nükkâriyye gibi askerî açıdan teşkilatlanmaya girişmeyip barış içerisinde yaşamayı tercih etmiştir.³⁰ Bazı araştırmacılara göre aslında Neffâsiyye, İbâdî imâmetin korunması için oluşan bir gruptur. Neffâs'ın üzerinde durduğu hususlar şahsî konulardan ziyade Rüstemî Devleti'nin yöneticilerinin İbâdiyye'nin genel ilkelerinden ayrıldığı konulardır. Çünkü Neffâs'a göre İmam Eflah'ın yaptıkları Rüstemî Devleti'nin çöküşüne hatta yok olmasına neden olacak sebeplerdir.³¹ İmam Eflah, "velâyet" ve "berâ'et" ilkesini gerekçe göstererek komutanlarına bu hareketi sonlandırmaları için emir vermiştir. Bu gelişmelerin ardından Neffâs, Bağdat'a kaçmış, böylece hareket Neffâs'ın da yönlendirmesi ile askeri mukavemet aşamasına geçmeden sona ermiştir.³²

²³ Sûfî, *Risâletü'l-fırak*, 53.

²⁴ Sûfî, *Risâletü'l-fırak*, 53-56; Ebü'l-Abbâs Bedreddin Ahmed b Saîd b Abdülvahid Şemmâhî, *Kitâbü's-siyer*. (Maskat: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1987), 271; Mustafa b. Muhammed b. Salih bin İdrîsü, *el-Fikru'l-'akedî 'inde'l-İbâdiyye hettâ nihâyeti'l-karnî's-Sâlisi'l-Hicrî* (Gardâye: Cem'iyetü't-Türâs, 2003), 213-255.

²⁵ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Sa'îd b. Süleymân Temicârî Dercînî, *Kitâbu Tabakâti'l-meşâih bi'l-Mağrib*. (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 1/106; 'Amr Halîfe Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 219.

²⁶ Sûfî, *Risâletü'l-fırak*, 60.

²⁷ Sûfî, *Risâletü'l-fırak*, 60; Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fırak* (Londra: Dâru'l-Hikme, 2001), 299.

²⁸ Salih Ma'yûf Miftâh, *Cebeli Nefûse ve 'Alâkatuhû bi'd-Devleti'r-Rütemiyye* (Epub: Müessesetü Tevelt el-Fikriyye, 2006), 74.

²⁹ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fırak*, 262; Mahmud İsmail Abdurrezzak, *el-İbâdiyye fî Bilâdi'l-Mağrib* (Kazablanka: Matba'atü'n-Necâhi'l-Cedîde, ts.), 167.

³⁰ Sûfî, *Risâletü'l-fırak*, 56; Süleyman b. Şeyh Abdullah el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-riyâziyye fî e'imme ve mulûki'l-İbâziyye*. (Tunus: Dâru Bû Selâme li't-Tıba'a ve'n-Neşr, 1986), 204-206.

³¹ Dercînî, *Tabakâti'l-meşâih*, 1/77.

³² Sûfî, *Risâletü'l-fırak*, 56-57.

Günümüzde mensupları bulunmayan grubun mezhebe nispetine itirazlar mevcutsa da kanaatimizce bu görüş isabetli değildir. İbâdî bilgin Muammer'e göre Furasıyye ve Neffâsiyye, özel bir grup veya bir akım değildir. Ayrıca bu iki grubun nispet edildikleri kişiler İbâdî âlimlerdir. Bazı tartışmalı konularda bu âlimlerin rivayetleri vardır. Dolayısıyla Muammer'e göre bu iki grubu İbâdîler'den ayrı özel fırkalar olarak değerlendirmek isabetli değildir.³³

İbâdîler'in kelâmî görüşlerinde Neffâsiyye'nin etkilerine rastlamak mümkündür: Neffâsiyye'ye göre Allah Teâlâ'nın kendisi zamandır (dehr). Cuma hutbesi bid'attir ve reddedilmelidir. Halife ya da imam insanları zulümden koruyamazsa insanlardan biat veya itaat gibi bir hak talep edemez çünkü o insanları koruma konusunda yetersiz kalmıştır.³⁴

İbâdiyye'nin diğer bir alt kolu **Halefiyye**'dir. İsmi Cebel-i Nefûse, Trablus ve Gâbis bölgesinin Rüstemî valisi olan ve daha sonra imam Abdülvehhâb ile tartışıp bağımsızlığını ilan eden Ebü'l-Hattâb Abdüla'lâ b. es-Semh el-Me'âfirî el-Himyerî (ö. 144/761) oğlu Halef b. Semh'den (221/826 yıllarında hayatta, ölüm tarihi bilinmiyor) almıştır. Halef'in babasının vefatı üzerine çevresindeki halk onu imam kabul ederek ona biat ettiler. Çeşitli mücadelelerin ardından merkezi yönetim isyanı bastırıp Halefiyye hareketini sona erdirmiştir.³⁵ Fırak ve makâlât kaynaklarında 'Acâride'nin alt kolu olan Halefiyye ile İbâdiyye'ye nispet edilen Halefiyye arasında bir bağlantıya rastlanmamıştır.

Ana akım İbâdiyye, Abdülvehhâb'ın halife olduğu ve emrinin dinlenmesi gerektiğine dair mezhep bilginlerinin fetvalarını kabullenmeyip isyan eden ve cemaatten ayrılan (berâ'et eden) bu grubu, mezhep dışı yani asi bir grup olarak değerlendirmiştir.³⁶ Benzer şekilde Sûfî: "İbâdiyye ile Halefiyye arasındaki en büyük anlaşmazlığın, Halef b. Semh'e uyanların 'her grup için bir imam olabileceği' iddiaları sebebiyle anılan grubun icmadan ayrılarak büyük bir sapıklığa düştüğünü" söylemiştir.³⁷

İbâdî kaynaklardan, bu grubun ana akımdan ayrılma sebebinin fikhî görüş ya da inanç farklılığı olmadığı, tamamen siyasî sebeplerle grubun teşkil ettirildiği ve zamanla hareketin siyasî bağlamdan kopararak bir inanç akımı haline getirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Halife Abdülvehhâb, Halefiyye'nin görüşlerinden sadece "imâmetin babadan oğula geçmesini" kabul etmemiştir. Üstelik bu hareketin amacı başlangıçta merkezi otoriteden ayrılmak da değildir. Halefiyye'nin Abdülvehhâb'ın imâmetini kabul etmemesinden dolayı zamanla ayrılık belirginleşmiştir. Bu hareket Cebel-i Nefûse ismindeki dağlık bölgede gerçekleştiği için Halefiyye bir müddet varlığını sürdürebilmiştir. Halife Abdülvehhâb'ın ölümünden sonra İbâdî Vali Abdülhamid Cenâvünî (160/776 tarihinden sonra hayatta) bu grubu ortadan kaldırmıştır.³⁸ Muammer, Halefiyye'yi ana mezhepten ayrı, belirgin fikhî görüşleri olmaması sebebiyle İbâdîlik

³³ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fırak*, 267,319; Abdurrezzak, *el-İbâdiyye fî Bilâdi'l-Mağrib*, 167.

³⁴ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/77-82.

³⁵ Pierre Cuperly, *İnteroduction a l'ctude de L'İbasdisme et de sa theologie* (Alger: OPU, 1984), 68.

³⁶ Sûfî, *Risâletü'l-fırak*, 57; Nâmî, *Dirâsât*, 209.

³⁷ Sûfî, *Risâletü'l-fırak*, 57.

³⁸ 'Avaz Şerkâvî, *et-Târîhu's-siyâsî li Cebeli Nefûse* (Epub: Mü'essesetü Tevelt es-Sekkâfiyye, 2011), 93.

içinde müstakil bir fırka olarak kabul etmese de siyasî olarak meydana getirdikleri büyük etki nedeniyle diğer îbâdî bilginler bu grubu mezhebin alt kolu olarak değerlendirmişlerdir.³⁹

îbâdiyye'nin diğer bir alt kolu **Hüseyniyye**'dir. İsmi Ebû Ziyâd Ahmed b. Hüseyin et-Tarabulsî'den (ö. 260/873) almıştır. Biyografi eserlerinde hayatına dair bilgiye rastlanmamaktadır. Pek çok eser telif ettiği nakledilse de maalesef günümüze ulaşan herhangi bir eseri bilinmemektedir.⁴⁰ Bu grup mezhebin diğer bir alt kolu olan 'Umediyye ile karıştırılmaktadır. Fakat 'Umediyye Mu'tezile'ye fikren daha yakın olan farklı bir gruptur.⁴¹

Nâmî, Verçelânî'den nakille (ö. 500/1106 civarı) grubun birtakım aşırı görüşlere sahip olduğu ve îbâdîler'in ilke ve yöntemlerinden uzak olduğunu ifade ederken⁴²; es-Sûfî, Ömeriyye ve Hüseyniyye gruplarının basit bazı farklılıklar dışında birbirine yakın olduklarını, Hüseyniyye'nin Nükkâriyye'ye, Ömeriyye'nin ise Mu'tezile'ye daha yakın olduğunu ifade etmiştir.⁴³ Dercînî, Sûfî'nin söylediklerini biraz daha açıklayarak, Hüseyniyye'nin liderinin Ahmed b. Hüseyin olduğunu ve Kelâm konusunda Ömeriyye'nin lideri İsa b. 'Umeyr'in görüşlerini aldığını söylemiştir.⁴⁴

Grubun dikkat çeken önemli bir vasfı ise diğer alt kolların aksine silaha ve şiddete başvurmamasıdır.⁴⁵ Hüseyniyye'nin dikkat çeken bazı görüşleri şunlardır: Hubb (sevmek), rıza, velâyet, düşmanlık, öfke Allah'ın fiilleridir, onun sıfatları değildir. Te'vîl'de isabet edemeyen Mümin müşriktir. Yani dinden çıkmıştır. Bu vasıftaki kişileri köle olarak almak ve onların eşleri ve kızları ile evlenmek caizdir. Yahudiler aslında münafıktır. el-Esma ve el-ahkâm arasında bağlayıcı bir alaka yoktur.⁴⁶

Mezhebin diğer bir alt kolu **Sekkâkiyye**'dir. İsmi Abdullah es-Sekkâk el-Levvâtî'den (hicrî 6. yüzyılın başlarında hayatta) almıştır. Kuyumculukla meşgul olan es-Sekkâk Kıntrâr bölgesinde yaşayan Levvâte kabilesindedir. Grubun günümüzde yaşayan mensupları yoktur. îbâdî bilginlerin bir kısmı es-Sekkâk'ın İslam dışına çıkacak kadar aşırı görüşlere sahip olduğu gerekçesiyle onu küfürle, bir kısmı ise münafıklıkla itham etmişlerdir.⁴⁷

Muammer bütün îbâdî grupların ehl-i kiblede olan kişilere Müslüman gibi davrandıkları ve sadece Sekkâkiyye grubunun bu şekilde davranmayı reddettiği bilgisini aktarmıştır.⁴⁸ Ona göre Sekkâkiyye, Hüseyniyye gibi İslâm'dan çıkmış bir fırkadır. Mamafih ana akım îbâdîler'e göre bu iki grup kesinlikle îbâdî fırkalardan değildir. Bu yüzden îbâdî kaynaklarda mezhep dışı ayrı bir grup olarak yer almıştır.⁴⁹ Sûfî, namaz vb. konular hakkındaki görüşleri nedeniyle Sekkâk ve

³⁹ Muammer, *el-îbâdiyye beyne'l-fırak*, 293.

⁴⁰ Nâmî, *Dirâsât*, 233.

⁴¹ 'Âmir en-Neccâr, *el-îbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric*. (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1993), 109; Muammer, *el-îbâdiyye beyne'l-fırak*, 274.

⁴² Nâmî, *Dirâsât*, 234.

⁴³ Sûfî, *Risâletü'l-fırak*, 58.

⁴⁴ Muammer, *el-îbâdiyye beyne'l-fırak*, 274.

⁴⁵ Nâmî, *Dirâsât*, 233.

⁴⁶ Nâmî, *Dirâsât*, 334.

⁴⁷ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/18.

⁴⁸ Muammer, *el-îbâdiyye beyne'l-fırak*, 275.

⁴⁹ Muammer, *el-îbâdiyye beyne'l-fırak*, 319.

grubunun icmadan ayrıldığını, Kur'an'ı esas alıp sünnetin dinde kaynak olmasını inkâr etmesi sebebiyle de küfre düştüğünü iddia etmiştir. Ayrıca Sûfi görüşünü teyit için bu grubu tekfir eden başka âlimlerin sözlerini de aktarmıştır.⁵⁰ Ebû Yakub b. Yusuf en-Neffâs (hicrî 3. yüzyılın ortalarında hayatta), Kastile⁵¹ bölgesinde ehl-i kiblede muhalif veya taraftar olan kişilerin cenaze namazlarını kılan Müslümanlar gördüğünü ve sadece Sekkâk ve taraftarlarının ölümlerinin cenaze namazlarını kılmadığını hatta ölümleri ayaklarından bağlayıp sürüklediklerini ve herhangi bir yere gömdüklerini ifade etmiştir.⁵² Sûfi, grubun görüşlerini Sekkâk'ın şu görüşleri ile özetlemiştir: Sünnet dinde delil değildir. Dindeki her şey Kur'an'da vardır. Cemaatle namaz bid'attir. İçinde bit bulunan bir elbiseyle namaz kılmak caiz değildir. Ezan bid'attir.

Fiili olarak hem Hüseyniyye hem de Sekkâkiyye İbâdiyye içinden doğmuş. İbâdiyye'ye bazı konularda muhalefet etse bile onun uzantısı durumunda birer ekoldür. Gerçekte bu grubun merkezi otoriteden ayrılma gerekçesi amelîdir. Mamafih kaynaklarda kendilerinin eleştirilmesine sebep olan -sünnetin dinî hususlarda kaynak kabul edilmemesi dahil- tüm konular itikâdî değil amelîdir. Dolayısıyla aşağıda etüt edilen İbâdiyye'ye nispeti isabetli görülmeyen kişi veya gruplardan farklı olarak Sekkâkiyye'nin İbâdî usule göre mezhep yahut dinden çıktıkları iddiası tutarsızdır.

Muhtelif İbâdî kaynaklarda, buraya kadar sayılan grupların bir kısmı hakkında tartışma mevcut ise de son tahlilde anılan grupların hem olgusal olarak hem de İbâdiyye'nin kendi usulüne bağlı olarak mezhebe nispetlerinde bir sakınca yoktur. Aşağıda çeşitli gerekçelerle İbâdiyye'ye ile ilintilendirilen fakat son tahlilde mezhebe nispeti şüpheli yahut imkânsız olan birtakım itikâdî, amelî veya siyasî gruplar hakkında bilgi verilecektir.

3. İbâdiyye'ye Nispeti Tartışmalı Olan Alt Kolları

Tüm din mensuplarında olduğu gibi Müslümanlarda da dinin yorumlanmasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Hâricîlik İslam dünyasında ana akım İslam'dan ayrılan ilk mezhep olmuştur. Bu ayrılık, fikrî aşamada kalmayıp sosyo-politik ayrışmayı da getirmiştir. Öte yandan İbâdiyye de diğer mezhepler gibi tek bir yorumda sabit kalmayıp kendi içinde alt kollara bölünmeye devam etmişlerdir. Başlangıçta Hâricî hareketin bir parçasıyken fikrî nedenlerle Abdullah b. İbâd arkadaşlarıyla aşırı Hâricî topluluklardan uzaklaşarak müstakil bir grup oluşturdu. İbâdilik zamanla kendi düşünce sistemini geliştirerek mezhepleşme sürecini tamamladı. Ancak özellikle imâmet ve siyaset merkezli fikir ayrılıkları sebebiyle İbâdilik de parçalanmaktan kendini koruyamadı. Tarihi süreçte, teşekkül eden İbâdî alt fırkalar, diğer din ve mezheplere paralel şekilde fonksiyonlarını icra edip zamanla tasfiye oldular. Bu alt fırkaların pek çoğunun mensupları günümüze ulaşmamışsa bile ortaya attıkları fikirler günümüze ulaşmıştır.

Bir mezhebi diğerinden ayıran temel ayırt edici vasıf nedir? "Mezhep", "görüş, düşünce" anlamında kullanıldığı için yaygın kelâmî değerlendirme, bir mezhebi diğerinden ayıran en temel unsurun fikirde, düşüncede var olan farklılığın kendisidir. Özellikle inanç konularındaki farklılıklar bu konuda belirleyicidir. Öte yandan tarihi tecrübe siyasetin veya sosyolojinin anılan

⁵⁰ Sûfi, *Risâletü'l-fırak*, 59.

⁵¹ Günümüzde Tunus'taki Tozeur şehri.

⁵² Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fırak*, 275.

gerekçeler olmaksızın ayırışmaya, bölünmeye kısaca mezhepleşmeye neden olduğunu göstermiştir. Diğer bir açıdan konu ele alınacak olursa bir mezhebin “öteki” kabul edilebilmesinin yeter sebebinin her zaman itikadî veya amelî farklılıkların olduğu söylenemez. Nitekim pek çok itikadî noktada Hariciler, Ehl-i sünnet ile aynı doğrultuda düşüncelere sahip olmalarına rağmen Ehl-i sünnet içinde kabul edilmedikleri gibi, fikrî açıdan Ehl-i sünnet’in Eş‘arî ve Mâtürîdî kanadından farklı düşüncelere sahip olan Ehl-i hadis de Ehl-i sünnet dışı bir mezhep olarak değerlendirilmemiştir. Mezheplerin tefrikinde ayırt edici vasıf usuldeki farklılık olarak sunulsa da son tahlilde bu ayırışma sosyolojik olarak desteklenmelidir. İctimai olarak bir arada ve beraber hayat sürmeyi başarabilen topluluklar dönem dönem farklı düşüncelere sahip olsalar da bu durum ayırışmaya ve sonuçta yeni bir mezhebin teşekkülüne sebep olmamıştır.

Fırak yazarları sosyal birlikleri mezheplere ayırmada daha çok tarih perspektifini kullanmışlardır. Yani herhangi bir vesikada bir kişi veya grup nasıl yansıtılmış veya tasnif edilmiş ise fırak yazarları da aynı bilgileri aktarmışlardır. Buna göre örneğin pek çok tarih kaynağında İbâdîlik Hâriciyye’nin bir alt kolu olarak aktarıla gelmiştir. Hâlbuki hem fikrî açıdan hem de sosyal bir grup olarak İbâdîler Haricilerden ayrılmış ve ayrı bir grup olarak ayrı coğrafyalarda ayrı sosyal bir organizasyon olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu durum tarihte asırlar boyu devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Dolayısıyla günümüzde İbâdîler’i Hariciye mezhebinden kabul etmek tarihteki pek çok Mu‘tezilî’yi veya Şî‘î’yi Sünnî kabul etmek gibidir.

Bu tasnifte bizim yapmaya çalıştığımız kimin daha doğru, kimin hak üzere olduğu veya kimin görüşlerinin daha isabetli olduğunu ortaya koymak değil, var olan bir gerçeğin, insanlar arasında kabul edile gelen bir olgunun doğru bir şekilde aktarılmasıdır. Mamafih yukarıda örneklendirildiği üzere son tahlilde kelâmcılar veya fırak yazarları her ne kadar usulü esas aldıklarını söyleseler de ifade ettiğimiz gerçeklikten uzak kalabilmiş değillerdir.

Bu çalışmada aktarılan yönteme göre İbâdiyye’nin alt kolları veya İbâdiyye’ye nispet edilen şahıslar hem fikrî hem de sosyal gerçeklik açıdan ele alınacak mezhebe nispetleri mümkünse mezhep içerisinde değilse mezhep dışında kabul edileceklerdir. Buna göre İbâdî yazarların farklı fikirler ortaya atmaları sebebiyle yahut mezhebin cemaatsel yapısını tehdit etmeleri sebebiyle dışladıkları veya mezhep dışı saydıkları bazı kişi veya gruplar da mezhep içinden kabul edilerek tasnif edilecektir. Öte yandan fırak yazarlarının toptancı bir yaklaşımla İbâdiyye’den saydığı bazı kişi veya gruplar da sosyolojik olarak İbâdiyye’ye mensup değil iseler İbâdiyye dışında değerlendirilip tasnif edilecektir.

Kanaatimizce, Vehbiyye, Nükkâriyye, Furasıyye, Neffâsiyye, Halefiyye, Hüseyniyye ve Sekkâkiyye’nin İbâdiyye’ye nispetinde bir sakınca yoktur. Ancak Hafsiyye, Yezîdiyye, İbrâhimiyye ve Allah’a İtaatin Dışında Kurtuluşun Olabileceğini Savunanlar (طاعة لا يُراد بها الله) gruplarının mezhebe nispeti zayıftır. Pek çok İbâdî bilgin bu fırakaları mezhep dışı birer akım veya grup olarak mütalaa eder.

İbâdîliğin Kuzey Afrika’daki merkezini Vehbiyye teşkil etmiştir ve günümüzde de varlığını sürdürebilen fıraka da budur. Mezhep içi muhalefetler çoğunlukla bu gruba yönelik olmuştur. Dolayısıyla da mezhepten kopuşlar da anılan gruptan olmuştur. Umman ve Zanzibar’daki İbâdî

cemaatte Kuzey Afrika örneğinde olduğu gibi belirgin bir parçalanma veya alt kollara ayrılma söz konusu değildir.⁵³

3.1. Hafsiyye

Bu grup adını, hayatı hakkında pek az bir bilgiye ulaşılan Hafs b. Ebi'l-Mikdâm'dan almıştır. Eş'arî, Bağdâdî, İbn Hazm, İsferyânî ve Şehristânî bu fırkanın İbâdiyye'nin bir kolu olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁴ Öte yandan İbâdî bilginler bu fırkanın varlığını inkâr edip aslında böyle bir grubun ve kurucusunun var olmadığını savunmuşlardır.⁵⁵ Bu grubun en tartışmalı görüşü Hafs'a nispet edilen “şirk ve imanın tek haslet olduğu ve bunun marifetullah olduğu görüşüdür.” Bu görüşe göre Allah'a inanan, peygamber, kitap, kıyamet, cennet ve cehennem gibi imânî konuları inkâr etse yahut hırsızlık, şarap içme gibi büyük günahlar işlese bile şirkten uzaktır fakat kafirdir.⁵⁶

Eş'arî, fırkanın imamı Hafs'ın görüşlerini şöyle takdim eder: İman ve şirk arasında marifetullah vardır. Kim Allah'ı (cc) tanır (عرف) sonra Allah dışında peygamber, cennet ve cehennemi inkâr eder veya cana kıyma, zina ve kadınlara yönelik diğer fuhsiyat gibi tüm çirkinlikleri işlese o kâfirdir fakat müşrik değildir. Aynı şekilde Allah Teâlâ'nın yasakladığı yiyecek veya içecek türünden şeylerle uğraşan da kâfirdir ve şirkten uzaktır. Kim Allah Teâlâ'yı bilmez ve onu inkâr ederse o müşriktir. Onu tasdik edenler hariç İbâdîler'in çoğunluğu ondan uzaktır... Kitaplara ve resullere iman Allah'ın tevhidi ile ilgilidir. Kim bunu inkâr ederse Allah'a şirk koşmuştur.⁵⁷ Şehristânî Hafs'ın marifet görüşünü Eş'arî ile aynı doğrultuda özet olarak aktarmıştır.⁵⁸

Eş'arî'nin Hafsiyye'ye yönelttiği diğer bir eleştiri de onların, Şî'a'nın Hz. Ebubekir ve Hz. Osman hakkında yaptığı yorumların benzerini yapmış olmalarıdır. Hafs'ın siyaset ile ilgili bazı görüşlerini de şöyle sıralamıştır: Kur'an'ın “*Yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşırken kendini şeytanlar ayartıp uçuruma çekmekte, diğer tarafta ise arkadaşları 'bize gel' diye onu doğru yola çağırıp duruyorlar*”⁵⁹ ayetinde geçen “şaşkın”ın (حوران) Hz. Ali olduğunu, onu doğru yola çağırıp duran arkadaşlarının ise Nehrevan'da toplananlar olduğunu iddia etti; O, Allah Teâlâ'nın “*İnsanlar içinden kimi de vardır ki dünya hayatı hakkında ki sözleri seni imrendirir*”⁶⁰ ayetinin Hz. Ali hakkında; “*İnsanlar içinden kimi de vardır ki Allah'ın rızasına ermek için kendini feda eder*”⁶¹ ayetinin ise Abdurrahman b. Mülcem hakkında indirildiğini iddia etti.⁶²

⁵³ Mahmoud Benras, “İbâdilikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe”, *RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (29 Aralık 2022), 279.

⁵⁴ Eş'arî, *Makâlât*, 1/95; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 83; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhîrî İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.), 4/146; Ebu'l-Muzaffer Tâhir b. Muhammed İsferyânî, *et-Tebîr fi'd-dîn ve'temyîzu'l-fırakî'n-nâciyeti 'ani'l-fırakî'l-hâlikîn*, ed. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983), 24; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/135; Ferhat Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-'akîdeti'l-'İbâdiyye*. (Gardâye: Cem'iyetü't-Türâs, 1991), 1/44.

⁵⁵ Ziya'uddîn Abdülaziz b. İbrahim Semînî, *Me'âlimü'd-dîn* (Maskat: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1986), 2/231. 56 Eş'arî, *Makâlât*, 1/95; İbn Hazm, *el-Fasl*, 1/146; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/135.

⁵⁷ el-Bakara 2/204; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 18; İsferyânî, *et-Tebîr*, 58; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, c. 1/135; Eş'arî, *Makâlât*, 1/95.

⁵⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/135.

⁵⁹ el-En'âm 6/71.

⁶⁰ el-Bakara 2/204.

⁶¹ el-Bakara 2/207.

⁶² Eş'arî, *Makâlât*, 1/95.

Muasır İbâdî bilgin Muammer grupla ilgili olarak şöyle söylemektedir: “Ben İbâdî kitaplarında pek çok ciddi araştırma yaptım. Eş‘arî, Hafs‘ın İbâdî imamlardan olduğunu söylemiştir. Ancak ben yaptığım araştırmalarda bu kişinin adına bile rastlamadım.” Bu fırkanın görüşlerinin İbâdiyye‘ye ait olmadığı savunmasını yaptıktan sonra Muammer şöyle devam etmiştir: “Bu fırka, gerçekte var olabilir. Müslüman fırkalarından biriyle alakası bulunabilir. Bu fırkanın imamı Ebû Hafs herhangi bir fırkanın imamı da olabilir. Ancak o ve ona tabi olanlar İbâdiyye‘nin içinde yer alamazlar. Eş‘arî‘nin sunduğu bu fırkaya ait görüşlerin İbâdiyye‘ye ait olması imkânsızdır. Herhangi bir İbâdî kaynağa baktığımızda Eş‘arî‘nin sunduğu görüşlerin açıkça İbâdiyye‘ye ters olduğu ortaya çıkmaktadır.”⁶³

Eş‘arî‘nin mezhep hakkında bu bilgilere hangi kaynaktan ulaştığı belli değildir. Bağdadî, İsferyânî ve Şehristânî‘nin Eş‘arî‘den aynı bilgileri aktarmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan Eş‘arî‘nin, Hafsiyye hakkında yaptığı yorumların İbâdîler‘in itikâdî ve siyasî ile görüşleri ile paralel olmadığı açıktır. Eş‘arî‘nin aktarımına göre Hz. Ali‘yi şehit eden Mecusî Abdurrahman b. Mülcem‘in ayetle övülen biri olarak takdim edilmesi Haricilerin önemli bir kısmını Nehrevan‘da kılıçtan geçiren Hz. Ali‘yi tahkir için makul bir açıklama gibi gözükse de bu durum İbâdîler‘in genel görüşleri ile uyumlu değildir.

Hafsiyye hakkında yeterli kaynağın bulunmayışı, muasır ve eski İbâdî kaynakların da bu grubu mezhebe nispet etmemesi ayrıca Hafsiyye‘ye ait olduğu ifade edilen görüşlerin İbâdiyye‘nin bilinen görüşlerine ters düşmesi bu grubu İbâdiyye‘ye nispetini zorlaştırmaktadır.

3.2. Yezîdiyye

Bu grup adını önderleri Yezîd b. Ebî Enîse‘den almıştır. Şehristânî⁶⁴ bu fırkayı İbâdiyye‘ye nispet etmiştir. Bağdadî ise İbâdiyye‘yi Hâriciyye‘nin bir alt kolu, Yezîdiyye‘yi ise İbâdiyye‘nin kendini Müslüman sayan ancak İslam‘a nispet edilemeyecek bir alt fırkası olarak tasnif etmiştir.⁶⁵ Eş‘arî her ne kadar bu grubu İbâdiyye‘yi tanıtırken mezhebin bir alt fırkası olarak tanıtsa da Yezîdiyye‘nin görüşlerini sunarken onların Muhakkime-i Ūlâ‘yı kabul ettiklerini (tevellî), sonradan ortaya çıkan birtakım olayların (muhtemelen tedhiş olayları) ardına düşenlerden uzak olduklarını (teberri) ve tüm İbâdîler‘i dost kabul ettiklerini naklederek⁶⁶ Yezîdiyye‘nin başlangıçta Muhakeme-i Ūlâ‘yı kabul etmeleri sebebiyle aslında Hâricî görüşte olduklarını ve daha sonra Hâricî gruplardan ayrıldıklarını ancak daha sonra sebebi belli olmayan bir şekilde kendilerini İbâdiyye‘ye yakın gördüklerini ifade etmiştir. Öte yandan Abdullah b. İbâd Muhakeme-i Ūlâ‘dan sonra Nehrevân olaylarına Hâricî gruplarla birlikte katılmış Nâfi‘ b. Ezrak gibi aşırılık yanlısı grupların ortaya çıkması ile Hâricîlerle bağlantısını kesmiştir. Şehristânî Yezîdiyye‘nin görüşlerini aktarırken büyük günah işleyen kişilerin hepsinin kafir ve müşrik olduğunu, her küçük ve büyük günahın şirk olduğunu söylemiştir.⁶⁷ Şehristânî‘nin bu ifadesi tekfir konusunda Yezîdiyye‘nin İbâdiyye‘den çok Hâriciyye‘ye mensup olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bu ifadeler nimet küfrünü değil açık küfrü ifade eden ifadelerdir. Dolayısıyla olayların tarihsel akışı

⁶³ Abdülhayy Muhammed Kâbil, *el-İbâdiyye ve ‘ârâ‘uhumu‘l-keâmîyye* (İskenderiye: Dâru‘l-Vefâ, 2015), 62-63.

⁶⁴ Şehristânî, *el-Milel ve‘n-nihal*, 1/136.

⁶⁵ Bağdadî, *el-Fark beyne‘l-fırak*, 55, 263.

⁶⁶ Eş‘arî, *Makâlât*, 1/96.

⁶⁷ Şehristânî, *el-Milel ve‘n-nihal*, 1/136.

dikkate alındığında Yezidiyye'nin İbâdîler'le "fiilen birlikte hareket eden bir grup olmadığı" ancak sonraki dönemde İbâdîler'in düşüncelerini benimsedikleri söylenebilir.

Eş'arî, grubun diğer bazı görüşlerini şöyle sıralamıştır: Tahkim olayına karışan herkes Müslümandır ancak kendilerine isyan edenler hariç, bu konuda Hafsiyye tekfirde aşırıya gitmiştir. Diğer taraftan Eş'arî'nin pek çok yerde kendisinden nakil yaptığı Yemân b. Rebâb'tan nakille Yezîdiyye'nin insanları tekfir ettiklerini de aktarmıştır. Eş'arî, Yemân b. Rebâb'tan daha aşırı bir itham da nakletmiştir. Buna göre Yezîd, gelecekte Allah Teâlâ'nın gökten, gökte yazılmış ve içinde bir cümle bulunan bir kitabı bir elçiye göndereceğini ve bu peygamberin Hz. Muhammed'in şeriatını terk edip yeni bir dini benimseyeceğini, bu milletin isminin Sabî'yye olduğunu ancak bu milletin bugün yaşayan veya Kur'an-ı Kerîm'de aktarılan Sâbi'îler dışında bir topluluk olduğunu iddia etmiştir.⁶⁸ Yemâm'ın nakilleri konusunda dikkatli olmak gerekir. Zira o Kufe'nin aşırı Hâricîlerindendir. Ayrıca Eş'arî, İbâdîler'in çoğunluğunun görüşüne aykırı olarak Yezîd b. Nâfi'in Ehl-i Kitâp'tan Muhammed'in (sav) peygamberliğini kabul edenlerin onun dinine girmeseler ve onun şeriatını bilmeseler bile bu halleri ile Mümin ve kendi dostları (tevellî) oldukları görüşünde olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹ Yeni din ve yeni peygamberle ilgili iddialar, Bağdâdî tarafından kısmen farklılıkları içeren birtakım pejoratif detaylar eklenerek tekrarlanmıştır.⁷⁰ Şehristânî ise öyküyü yargılardan uzak daha sade bir şekilde aktarmıştır.⁷¹ Anlaşılan o ki Bağdâdî, Yemâm'ın öyküsünü Eş'arî'den almıştır. Yeni bir şeriat iddiasının İslam'la bağdaşmayacağı hükmünden hareketle de Yezîdiyye'yi küfre mahkûm etmiştir. Halbuki Eş'arî Yemâm b. Rebâb'ın sözünü Yezîdiyye aleyhinde salt bir iddia olarak aktarmıştır. İbn Hazm'ın el-Fasl'ında ise hem isim hem de olayın akışında farklılık vardır. İbn Hazm'ın aktardığı olay ve şahısların farklı olay ve şahıslar olması düşük bir ihtimaldir. Mesela Yezîd b. Ebî Enîse yerine Zeyd b. Ebî Enise/Uneyse ismi mevcuttur. İbn Hazm, Zeyd'in Yahudi ve Hristiyanlar, Yahudilik ve Hristiyanlığın şeriatlerinin gereklerini yerine getirerek bu inanç üzere ölürlerse Mümin olduklarını ve Allah Teâlâ'nın dostları olduklarını ve ayrıca Acemden gelecek bir Peygamber aracılığıyla İslam'ın hükmünün kaldırılacağını... söylediğini aktarmıştır. İbn Hazm'ın anlatımı önceki makâlât kitaplarındaki bilgilerle karşılaştırıldığında çokça farklılığı barındırdığı açıktır. Hem tarihsel uzaklık hem de coğrafi mesafenin öykünün aslında bulunmayan bazı değişiklik yahut eklemelerin yapılmasına sebep olduğu söylenebilir. Dolayısıyla ilmi açıdan İbn Hazm'ın görüşlerinin pek çok açıdan eleştiriye açık olduğu apaçıktır. Muhtemelen bu tür yerici ve dışlayıcı iddiaların muhatabı olan Yezîdiyye İbâdî yapı tarafından da dışlanır duruma gelmiştir. Zira Yezîdiyye'nin görüşünü İbâdîliğin içinde kabul etmek, mezhebin de Yezîdilik gibi İslam dışı bir grup olmakla ithamına muhatap olmayı gerektirecektir.

Konu İbâdîler açısından bambaşka durumdadır. Onlar, bu fırka ve kurucusunun varlığını dahi inkâr etmemektedirler. Muammer, Eş'arî'nin görüşlerini reddederek şöyle demiştir: "Bu işte ilginç olan, İbâdî kaynaklar araştırıldığında Hicrî 2. yüzyıldan günümüze kadar böyle bir İbâdî imamın olmadığı ortaya çıkacaktır. Hatta Eş'arî bu fırka mensuplarına müşrik demektedir. Müşrik olan da Müslüman bir fırka olarak sayılamaz. Ebu'l-Hasan'ın (Eş'arî) böyle bir kişiyi İbâdiyye'ye nasıl

⁶⁸ Eş'arî, *Makâlât*, 1/96.

⁶⁹ Eş'arî, *Makâlât*, 1/96.

⁷⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 263.

⁷¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/136.

nispet ettiğini anlamadım. Eğer bu kişi ve fırkası gerçekten varsa ve müşrikse, Ebu'l-Hasan bu kişiyi Müslümanlara veya Müslüman fırkalara nasıl nispet etmiştir?⁷² Muammer'in bu ifadelerinden bu isimle bir İbâdî akımın varlığının şüpheli olduğu yahut varsa bile mezhep içinde taraftar bulup gelişemediği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak İbâdîlerin, Yezîdiyye'ye nispet edilen birtakım aşırı görüşler nedeniyle onları kendi mezhepleri içerisinde görmediği açıktır. Objektif bir bakış açısıyla Yezîdiyye'ye nispet edilen görüşlerin İbâdiyye tarafından savunulduğunu söylemek imkansızdır. Dolayısıyla kaynaklardaki bilgilerin yorumlanmasıyla da tarihsel olarak her ne kadar başlangıçta Yezîdiyye kendini İbâdiyye'ye yakın görse de yahut ilişkilendirse de fikrî olarak bu grubun İbâdiyye'ye ait bir fırka olduğunu söylemek mümkün değildir.

3.3. Hârisiyye

Eş'arî ve Şehristânî'ye göre fırkanın ismi Hâris el-İbâdî'den gelmektedir.⁷³ Bağdâdî ve İsferyânî ise fırkanın kurucusunun Haris b. Yezîd ve -muhtemelen müstensih hataları sebebiyle- Hâris b. Mezîd olduğunu yazmışlardır.⁷⁴ Grubu Eş'arî, Bağdâdî, Şehristânî, İsferyânî ve Cürcânî İbâdiyye'ye nispet etmiştir. Eş'arî, Bağdâdî ve Cürcânî bu grubun İbâdiyye'ye muhalefet ederek kader konusunda görüşlerinin Mu'tezile'ye benzediğini ifade etmiştir.⁷⁵ Eş'arî bu bilgilerden sonra özellikle İbâdiyye'nin Hâricîler'den farklı olan mutedil görüşlerini nispeten uzunca sıralamıştır.⁷⁶ Kanaatimizce Eş'arî bu kıyaslama ile Hârisiyye'nin pek çok yönden İbâdiyye'den ayrı olduğunu zımnen ortaya koymuştur. Bağdâdî ve İsferyânî Eş'arî'den daha açık bir şekilde bu durumu ortaya koyarak Hârisiyye'nin kader görüşü sebebiyle İbâdîler tarafından tekfir edildiğini söylemiştir. Çünkü İbâdîler'in çoğunluğu Sünnîler gibi insanın fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu ve Hârisiyye'nin iddialarının aksine güç yetirmenin (istitâ'a) fiil ile birlikte olduğuna inanmaktadırlar.⁷⁷ Ayrıca İsferyânî ve Şehristânî, Hârisiyye'nin bizzat Allah Teâlâ'yı kast etmeden yapılan ibadetlerin geçerli olduğunu kabul ettiklerini (طاعة لا يراد بها الله) aktarmıştır. Muhtemelen İsferyânî ve Şehristânî Eş'arî'nin Makâlât'ında Hârisiyye'den sonra görüşlerini aktardığı ve ayrı bir grup olan Ashâb-ı Ta'at'ın görüşlerini Hârisiyye'ye izâfe etmiştir. Zira Şehristânî'nin Hârisiyye'ye nispet ettiği bu görüş diğer kaynaklarda mevcut değildir.⁷⁸

Grup hakkında en detaylı bilgileri veren İbni Hazm ise fırkanın eleştiri konusu yaptığı bazı görüşlerini şöyle sunmaktadır:

Hâris el-İbâdî'nin taraflarından bazıları Hz. Peygamber devrinde yaşayan münafıkların Allah'ın birliğini kabul eden büyük günah sahibi kimseler olduklarını söylemiştir; Bekir b. Uht Abdülvâhid b. Zeyd'den aktararak bir kişi mizah yoluyla dahi yalan söyleyerek küçük bir günah işlese Allah'a şirk koymuş, küfre düşmüş ve ebedi cehennemlik olmuştur; Deliler hayvanlar ve buluş çağına

⁷² Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye* (Gardâya: Cem'iyet't-Türâs, 2003), 20-21.

⁷³ Eş'arî, *Makâlât*, 1/96; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/136.

⁷⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 84; İsferyânî, *et-Tebîr*, 59.

⁷⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 1/96; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 84; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Seyyîd eş-Şerîf el-Hanefî Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 82.

⁷⁶ Eş'arî, *Makâlât*, 1/97.

⁷⁷ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 84; İsferyânî, *et-Tebîr*, 59.

⁷⁸ Eş'arî, *Makâlât*, 1/96; İsferyânî, *et-Tebîr*, 59; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/136.

ulaşmamış çocuklar kendilerine isabet eden hastalık ve engellerden dolayı acı çekmezler. Bunun delili Allah Teâlâ'nın hiç kimseye zulüm yapmayacağını bildirmesidir.⁷⁹

Sûfî İbâdî grupları saydığı *Risâletü'l-fırak* adlı eserinde Hârisiyye'ye yer vermeyerek İbâdiyye'ye mensubiyetini reddetmiştir. Muammer ise Haris el-İbâdî hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Bu kişinin, İbâdî kaynaklarına göre yeryüzünde sürülmüş bir toprağı veya diktiğı bir ağacı yoktur. Eğer gerçekten herhangi bir yerde sürdüğü bir toprak vb. varsa İbâdîler'in ondan ve fırkasından elde ettiğı herhangi bir şey yoktur. Madem Eş'arî bu fırkanın kader konusunda Mu'tezile'ye benzediğini iddia ediyor o zaman keşke onları Mu'tezile'ye nispet etseydi. Çünkü kader meselesi Müslüman fırkalar arasındaki meselelerin anası ve Müslüman fırkaların en önemli özelliğidir. Eş'arî, bu adamı İbâdîler'e nispet etmiştir. Ancak ben bütün İbâdî kaynakları inceledim ve bu adama dair bir iz bulamadım. Sanki İbâdiyye'yi sevmeyen birisi Ebu'l-Hasan'ın beynine bu fikirleri işledi ve Ebu'l-Hasan da bu adamı ve fikirlerini İbâdiyye'ye nispet etti.⁸⁰

Aktarılan bilgilerden ve bilgilerin tahlilinden Hârisiyye'nin İbâdiyye ile olan münasebetinin zayıf olduğu, aşırı görüşleri nedeniyle Haris ve arkadaşlarının İbâdîler tarafından dışlandığı Sünnî fırak ve makâlât yazarları tarafından da kayıt altına alınmış bir durumdur. Öte yandan İbâdî bilgiler daha ileriye giderek kendilerine nispet edilen böyle bir fırkanın varlığını dahi reddetmiş, bu fırkanın liderinin isminin İbâdî makâlât kaynaklarında geçmediğini iddia etmişlerdir.

3.4. İbrâhimiyye, Beyhesiyye, Meymûniyye, ve Vâkıfiyye

Yaşanan bir hadise ve ona bağlı olarak verilen fetvanın taraflarına göre kaynaklarda grubun adı farklı farklı geçmektedir. Hadise kısaca şöyle cereyan etmiştir. Hâricîler'den İbrahim adlı birinin cariyesi bir kusur işlemiş ve sahibi onu Müslüman olmayan Arap birine satacağını söylemiştir. Köle sahibinin bu eyleminin dinî durumu hakkında tartışmalar ortaya çıkmış ve soruna mezhep bilgileri muhtelif fetvalarla yanıtlar bulmaya çalışmışlardır.⁸¹ Ortaya çıkan soruna çözüm aranırken sorun giderek daha da büyüyen yeni bir fikir akımını doğurmuştur. Bu tartışmalar, farklı isimlerle tarihi kayıtlarda yerini alan bu fikrî topluluğu doğurmuştur. Grup ismini bu muhataplardan almıştır. Tartışmalı fetvanın kökeni ise ümmete muhalefet eden gruplarla ticaret yapılıp yapılmayacağı konusundadır. Bu konuda Hâricîler'den veya İbâdîler'den İbrahim adında biri mezhep mensupları dışında birileriyle ticaret yapılabileceğini söylemiş ve onun verdiği bu fetva sonucunda bir tartışma başlamıştır. Mezhep müntesiplerinden bir kısmı onun görüşüne

⁷⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/146.

⁸⁰ Kâbil, *el-İbâdiyye*, 64-65.

⁸¹ Bağdâdî hadiseyi şöyle aktarmaktadır: “İbâdiyye'den İbrahim adıyla tanınan bir adam vardı. Bu şahıs kendi mezhebinden olan bir topluluğu evine çağırması ve yine mezhebinden olan cariyesine bir şey emretmişti. Fakat o (emri yerine getirmede) gecikti. Bunun üzerine onu Araplar arasında satmaya yemin etti. Fakat onlardan Meymûn adlı bir adam -Acârîde'nin Meymûniyye fırkasının kurucusu değildir- ona dedi ki: “Mümin bir cariyeyi nasıl olur da kafirlere satarsın?” İbrahim cevap olarak, “Gerçek şu ki Yüce Allah satışı helal kılmıştır. Ayrıca kendi dostlarımızdan olup da bizden önce geçenler de bu işi helal kılmışlardır” dedi. Bunun üzerine Meymûn onlardan ayrıldı ve diğerleri de bu konuda kararsız kaldılar ve bu konuyu kendi bilgilerine yazdılar. Onlar da cevap olarak, cariyenin satışının helal olduğunu; Meymûn ile İbrahim hakkında kararsız kalanların tövbeye çağrılmasını bildirdiler. Böylece bu konuda üç fırkaya bölündüler...” Ebû Mansur Abdülkâhîr b Tâhîr b Muhammed Temîmî Bağdâdî, *Mezhepler arasındaki farklar: el-Fark beyne'l-fırak*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 77-78.

katılırken diğer bir kısmı aksine bir görüşü benimsemişlerdir.⁸² Muhalif düşüncede olanlar arasında Hâriciyye'nin alt kolu olan Beyhesiyye'nin kurucusu olan Ebû Beyhes Heysem b. Câbir (ö. 94/713) de vardır. Tartışmayı başlatan İbrahim adlı kişinin görüşünü tercih edenler İbrâhimiyye, muhalif görüş bildirip Meymûn'un görüşlerini benimseyenler ise Meymûniyye, Beyhesiyye veya iki görüşten birini tercih etmeyenlere ise Vâkıfa veya Vâkıfiyye denmiştir.⁸³

Bağdâdî İbâdiyye'nin dört alt kolunu Hafsiyye, Hârisiyye, Yezîdiyye ve Ashâbu't-Tâ'a şeklinde sıraladıktan sonra köle satışı konusunu ayrı bir tartışma olarak aktarmış ve bu tartışmanın neticesinde orada bulunan İbâdîler'in İbrâhimiyye, Meymûniyye ve Vâkıfa adlarında üç ayrı fikir topluluğunun ortaya çıktığını söylemiştir.⁸⁴

Eş'arî konuyu İbâdiyye'nin görüşlerini ele aldığı bölüm içinde bu grupların hepsini İbâdiyye'ye nispet ederek tafsilatlı bir şekilde ele almıştır. Eş'arî, tartışmanın tarafları hakkında ayrıntılı bilgi vermezken ondan sonra gelen İsferâyînî gibi makâlât yazarları bu fırkaların anılan fetva sonucunda ortaya çıktığını söylemişlerdir. Öte yandan bu fırkalar konusunda Eş'arî ve İsferâyînî arasında küçük bir fark vardır. İsferâyînî, Beyhesiyye'nin Hâricîler'e ait olduğunu söylerken Eş'arî İbâdiyye'ye ait olduğunu söylemiştir.⁸⁵ Meymûniyye ve Beyhesiyye Hâriciyye'nin bir fırkası olan Acâride'nin bir alt koludur.⁸⁶ Nitekim Eş'arî de Meymûniyye ve Beyhesiyye'yi 'Acâride'nin alt fırkaları olarak eserine almıştır.⁸⁷ Buna ek olarak Bağdâdî Meymûniyye'nin kurucusunun bazı konularda 'Acâride'ye muhalefet edip mezhepten ayrıldığını eklemiştir.⁸⁸ İbn Hazm Meymûniyye'yi 'Acâride'den Beyhesiyye'yi ise Sufriyye'den kabul etmiştir.⁸⁹ Şehristânî Beyhesiyye'yi Hâriciyye'nin alt kolu,⁹⁰ Meymûniyye'yi ise 'Acâride'nin alt kolu olarak tatad etmiştir.⁹¹ İsferâyînî İbrâhimiyye, Vâkıfiyye ve Meymûniyye'i 'Acâride'den saydıktan sonra aynı tartışmalardan Beyhesiyye grubunun ortaya çıktığını söylemiştir.⁹² Fığlalı tartışmada adı geçen Meymûn'un 'Acâride'nin alt kolu olan Meymûniyye'nin kurucusu olmadığını söylese de yukarıdaki veriler bunun aksini göstermektedir.⁹³

Kâbil'e göre İbâdîler anlatılan hadisenin hiç yaşanmadığını dolayısıyla bu hadise çevresinde ortaya çıktığı iddia edilen grupların aslında hiç mevcut olmadığını iddia etmişlerdir.⁹⁴ Farklı isimlerle anılan bu grupların İbâdiyye'ye ait olmadığı açıktır. Konuya ilişkin ilk verilerin az olması, bu verilerin makâlât yazarları tarafından birbirleriyle çelişik bir şekilde aktarılması ve mezhep bilginlerinin bu grupların varlığını dahi reddetmeleri bu isimlendirmelerin veya nispetin bir kısmının makâlât yazarları tarafından yapılmış olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Sonuç

⁸² Eş'arî, *Makâlât*, 1/100.

⁸³ İsferâyînî, *et-Tebisr*, 60.

⁸⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 264.

⁸⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 1/103; İsferâyînî, *et-Tebisr*, 60.

⁸⁶ Eş'arî, *Makâlât*, 1/88-90; Mustafa Öz, "Acâride", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1988), 1/318-319.

⁸⁷ Eş'arî, *Makâlât*, 1/88.

⁸⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 264.

⁸⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/145.

⁹⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/128.

⁹¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/125.

⁹² İsferâyînî, *et-Tebisr*, 59-60.

⁹³ Fığlalı, "Abdullah b. İbâz", 1/77-78.

⁹⁴ Eş'arî, *Makâlât*, 1/103; Kâbil, *el-İbâdiyye*, 66.

olarak eldeki veriler, farklı isimlerle anılan bu fikir akımlarının ibâdiyye'ye ait birer grup olarak değerlendirilmesi için yeterli görünmemektedir.⁹⁵ Bu nispetin reddinin sebebi ibâdî bilginlerinin bu grupları mezhep dışı kabul etmeleri kadar, anılan grupların mezhebe nispeti için yeterli verinin bulunmaması veya var olan verilerin tevsiki güç birçok çelişik bilgiyi barındırıyor olmasıdır.⁹⁶

3.5. Ashâbu't-Tâ'a

Hâricîler'den niyetsiz yapılan eylemin bir ibadet (طاعة) olarak kabul edileceğini ve dolayısıyla Allah'a itaatın dışında kurtuluşun olabileceğini savunan (طاعة لا يُراد بها الله) bu grubun kavramlaşmış kısa bir ismi yoktur. Fıglalı, Bağdâdî ve İsferyânî'nin kullandığı "Ashâbu't-Ta'atin Lâ Yurâdü biha'llâh" ifadesini "Ashâbu Taat" şeklinde kısaltarak kullanmıştır.⁹⁷ Bu grup ismini savunduğu görüşten almıştır. Grubun temel iddiası ise, Allah Teâlâ'ya itaat etmeden yani Müslüman olmadan da kurtuluşun/necatın mümkün olabileceği düşüncesidir.⁹⁸

Eş'arî ve Bağdâdî, bu fırkanın Mu'tezilî bilgin Ebû'l-Hüzeyl'e ait olan "Allah kastedilmeden itaatte bulunmanın caiz olduğu" görüşünü benimseyen, İbâdiyye'ye ait bir grup olduğunu iddia etmiştir.⁹⁹ Şehristânî anılan taat görüşünü İbâdiyye'ye nispeti şüpheli olan Hârisiyye grubuna nispet etmiştir. Hafsiyye grubu etüt edilirken işaret edildiği üzere nedeni anlaşılamayan bir gerekçeyle ayrı bir olay/grup olarak ele alınması gereken bu vakıayı Şehristânî Hârisiyye'ye nispet etmiştir.¹⁰⁰ İbn Hazm olay/grupla ilgili bilgi vermezken Bağdâdî konuyu tafsilatıyla birkaç yerde ele almıştır. Bağdâdî bir yerde grubu İbâdiyye'nin müstakil bir kolu olarak uzunca tanıtırken diğer bir yerde¹⁰¹ ise Hâriciyye'nin bir kolu olarak ele almıştır. Semînî'ye göre Bağdâdî başlangıçta bu fırkayı Hâriciyye'ye, daha sonra İbâdiyye'ye nispet etmiştir.¹⁰²

Anılan konu aslında marifetullah yani Allah Teâlâ'yı bilme ile ilgilidir. Başlangıcından itibaren Hâricîler marifetullahın şartlarını tartışmışlardır. Konu iman, küfür, şirk ve nifak gibi kavramların tanımı çerçevesinde şekillenmiştir. Ashâbu't-Tâ'a, bir insanın Allah'ı kastetmeyerek de itaatte bulunabileceğini ve son tahlilde Allah'a inanmaksızın bazı taat¹⁰³ (en geniş anlamıyla tüm olumlu eylemler) kurtuluşa erilebileceğini söyleyenlerdir.¹⁰⁴

⁹⁵ Nâmî, *Dirâsât*, 181.

⁹⁶ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fırak*, 17-42.

⁹⁷ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 84; İsferyânî, *et-Tebîr*, 59; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 76.

⁹⁸ Semînî, *Me'âlimü'd-dîn*, 181.

⁹⁹ Eş'arî, *Makâlât*, 1/97.

¹⁰⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/136.

¹⁰¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 84.

¹⁰² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 55; Semînî, *Me'âlimü'd-dîn*, 2/2.

¹⁰³ Taat: "Gönüllü olarak emre muvâfakattır... Bize göre (Ehl-i sünnet) Allah dışında (ki varlıklara) da câizdir. M'utezile'ye göre irâdeye (sıfatına) muvâfakattır. Cürcânî, *Ta'rifât*, 140.

¹⁰⁴ Bağdâdî anlaşılması için hadiseyi Eş'arîler'in görüşleri ile mukayeseli olarak şöyle açıklamıştır: "Arkadaşlarımız (Eş'arîler) şöyle dedi: Bu konu tek bir tâ'ât konusunda doğru kabul edilebilir. Bu bir tâ'ât da ilk nazardır (isbât-ı vâcib=Allah'ın varlığını ispat). Dolayısıyla Allah'ın varlığını ispat için yola çıkan bir kimse bununla Allah Teâlâ'ya yakınlaşmayı kast etmemiş olsa bile fiilinde Allah Teâlâ'ya itaat etmiş olur. Zira onu bilmeden önce ona yakınlaşması imkansızdır. Fakat o Allah Teâlâ'yı bilirse bu bilgisinden sonra bu bilgi ile ona (Allah'a) takarrub (yakınlaşma) kastı taşımadıkça bu davranışının Allah Teâlâ'ya taat sayılması doğru değildir." Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 84.

İbâdîler, diğer bazı fırkaları reddettikleri gibi bu fırkanın da kendi mezheplerine ait olmadığını ve böyle bir fırka varsa bile İbâdîler ile alakasının olmadığını söylemişlerdir. Muammer grupla ilgili olarak şöyle demiştir:

Görünüyor ki Ebu'l-Hasan bu fırkanın liderini bulamadı ve isimsiz bir şekilde İbâdîler'e nispet etti. Bir hayvan öbeğini sürüsüne katar gibi bu grubu da İbâdîler'e ilhak etti. Ebu'l-Hasan madem bu grubun Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın görüşlerine sahip olduğunu söylüyor. O zaman keşke bu grubu "Hüzeyliyye" diye adlandırıp ona atfetseydi. Fakat belli ki bu grubun ismi ve lideri yoktur. Üstelik fırkanın görüşleri İbâdiyye'nin görüşlerine terstir. Ebu'l Hasan'ın bu grubu İbâdiyye'ye atfetmesi ilginçtir.¹⁰⁵

Eldeki verilerden İbâdîler'e ait olduğu söylenen bu grubun bir mezhep olma durumunun tartışmalı olduğu; fırak ve makâlât yazarlarının grubu İbâdîler'e nispette müttefik olmadıkları; İbâdiyye'nin eski kaynaklarında nispet konusunda bir bilgi bulunmaması ve muasır makbul yazarların ise kendi mezheplerine nispeti reddetmeleri sebebiyle Ashâbu't-Tâ'at'ın İbâdiyye'ye nispetinin tevsikinin kabil olmadığı görülmektedir

Sonuç

Mezheplerin sürekli alt kollara ayrılması bir yandan fikrî zenginliğe vesile olurken öte yandan tarihteki pek çok örnekte gözlemlendiği gibi ana mezhebin zayıflaması yahut dağılmasına sebep olabilmektedir. Mamafih örneğin Ehl-i sünnet ana omurgada bazı farklı fikirleri ihtiva etse de diğer mezheplere oranla hem fikrî hem de uygulama açısından daha yeknesak bir görüntü sunmaktadır. Bu bütünlüğün kanaatimizce en önemli sebeplerinden biri hem inançta hem de amelde ana usule aykırı görüş ve davranışların az olmasıdır. Sunulan örneğin aksine İbâdiyye yeknesak bir düşünce veya mezhep görüntüsü vermemektedir. Siyasî görüşleri yanında itikadî veya amelî görüşleri de tümüyle birbirleri ile uyumlu yahut tutarlı değildir. Son tahlilde pek çok konuda Ehl-i sünnet ve Mu'tezile'den etkilenmiş, fikrî yapısı nevi şahsına münhasır bir mezhep olduğu söylenebilir.

İbâdiyye siyasî karakterli bir mezheptir. Bu durum Hâricîlik'le birlikte tarih sahnesine çıkışında hem de çeşitli dönüşümlerle fikrî tekamülünü sağlayıp günümüze ulaşmasında müşahede edilebilecek bir olgu olmuştur.

İbâdiyye'ye ve alt kollarına dair zengin bir bilgiye başta Eş'arî olmak üzere diğer fırak ve makâlât kaynaklarında rastlanmaktadır. Sonraki dönem fırak ve makâlât yazarları açık bir şekilde Eş'arî'den istifade etmiş hatta çoğunluğu mezhepleri tanıtırken teliflerinin ana kurgularını Eş'arî'den esinlenerek yapmışlardır. Burada dikkatten kaçırılmaması gereken husus Eş'arî İbâdiyye'nin kendi dönemine kadar olan ilk dönemlerine dair bazı bilgilere ulaşabildiği ve kendisinin de açıkça ifade etmesinden anlaşılacağı üzere bazı bilgileri teyit edemediğidir. İbâdiyye'nin günümüze gelene kadar uğradığı değişimler, dönüşümler ve ortaya çıkan yeni alt kollar doğal olarak Eş'arî'nin eserlerinde mevcut değildir. Maalesef fırak ve makâlât eserleri çoğunlukla Eş'arî'deki bilgileri tekrarlamış ve yeni mezhepleri eserlerine almamışlardır. Yani

¹⁰⁵ Pierre Cuperly, *Medhal ilâ dirâseti'l-İbâziyye ve 'akîdetihâ: Bahsun mukâren fi'l-lâhûti'l-İbâzi fi bilâdi'l-Mağrib ve 'Umân* (Şam: Darü'l-Ferkad, 2011), 437; Kâbil, *el-İbâdiyye*, 65.

Eş'arî sonrası özellikle Sünnî kaynaklarda alana yeni katkılar pek azdır. Öte yandan maalesef İbâdiyye'nin kendi kaynakları pek çok fırak ve makâlât eserinde göz ardı edilmiş durumdadır. Eş'arî ile ilgili değinilmesi gereken bir başka husus ise İbâdiyye'ye nispet ettiği mezheplerin neredeyse tümünün aslında basit birtakım fikrî ayrılıklar olarak ele alınabilir olmasıdır. Görünüşe göre özellikle İbâdiyye'nin tarihi şahısları ve görüşleri konusunda Sünnî fırak eserlerini şekillendiren Eş'arî'dir. Kendisinden sonraki neredeyse tüm yazarlar Eş'arî'den istifade etmiş, maalesef bazı bilgilerin hatta isimlerin aktarımında hatalar yapılmıştır. Fırak veya makâlât eserlerinden biri bir fırakayı bir mezhebe nispet ederken diğeri bir başkasına nispet edebilmektedir. Bu sıkça rastlanılan bir durumdur.

İbâdiyye hem temel mezhepler tarihi kaynaklarında hem de güncel pek çok kaynakta Hâricîlik'le nispeti bakımından tamamen objektif bir değerlendirmeye ele alınabildiği söylenemez. Diğer taraftan memnuniyetle ifade etmek gerekir ki -Sûfî'nin *Risâletü'l-fırak* adlı eseri gibi- yeni elde edilen birtakım klasik kaynaklar ve çağdaş araştırmacıların çalışmaları sayesinde İbâdiyye'nin gerçek mahiyetinin gün yüzüne çıkarılmasında dikkate değer mesafe kaydedilmiştir.

İbâdiyye'ye nispeti sabit olan fırkalar genel olarak itikadî, amelî ve fikrî planda ana akımla uyumludurlar. Farklılığın belirgin olduğu alan siyasettir. Diğer bir ifade ile İbâdiyye'nin birtakım alt gruplara ayrılması imâmet konusundaki idari veya siyasî anlaşmazlıklar neticesindedir.

Genel olarak İbâdîlik'teki ayrılıklar sınıflandıracak olursa en önemli hadisenin Nükkâriyye'nin mezhepten ayrılması olduğu söylenebilir. Çünkü bu bölünme silahlı çatışmalar yaşanarak çok sıkıntılı ve kanlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu grup başlangıçta davasını güç ve kuvvet ile yaymayı seçtiği için mezhep içinde sancılı bir sürecin yaşanmasına sebep olmuştur. Nükkâriyye diğer gruplara nispetle daha açık kelâmî görüşlere sahip olmuştur. Ayrıca bu grup bazı dinî düşüncelerini hayata geçirmede de muvaffak olmuşlar, hatta onların bazı görüşleri Kuzey Afrika bölgesinin dışına da çıkmıştır. Nitekim İbn Hazm, Endülüs'teki Hâricîler'in çoğunluğunun İbâdîler'in Nükkâriyye grubuna mensup olduklarını bildirmiştir.¹⁰⁶ Halefiyye fırkası diğer birtakım fikir akımları gibi doğduğu coğrafyanın dışına çıkmış, uzun süre varlıklarını devam ettirmiş ve sonra tarih sahnesinden silinmiştir. Öte yandan diğer grupların ayrılma sebepleri sadece fikhî ve/veya kelâmî bazı ihtihadlara dayandığından liderlerinin ölmesiyle varlıkları sona ermiştir.¹⁰⁷

Mezhep içinde etkisi olan ikinci alt grup ise Halefiyye'dir. Bu grup da İbâdîler'in meşru yönetimi olan Rüstemî imâmete karşı isyan etmiş, şiddete başvurmuş ve neticede kanlı olayların yaşanmasına neden olmuştur. Fakat Nükkâriyye'ye göre Halefiyye'nin mezhep içindeki etki süresi daha kısa ve etki alanı daha sınırlı olmuştur.

Neffâsiyye, Hüseyniyye, Furâsiyye ve Sekkâkiyye gruplarının müstakil birer fırka veya İbâdiyye'nin bir alt kolu olduklarını söylememiz güçtür. Bu siyasî ve dinî gruplar aracılığıyla tarih sahnesine gelen olay ve olgular sadece kişisel ya da küçük gruplar halinde gerçekleşen ve münferit kabul edilebilecek durumlardır. Bu küçük grupların ayrılma sebepleri bazen fikhî bazen de siyaset ile alakalı meselelerdir. Mamafih ideallerini gerçekleştirmek veya fikirlerini yaymak için şiddete

¹⁰⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/145; Nâmî, *Dirâsât*, 219.

¹⁰⁷ Sûfî, *Risâletü'l-fırak*, 57; Züheyr Tağlet, "Fıraku'l-İbâdiyye beyne mahtûti risâleti'l-fırak ve ba'zı kutûbi'l-mileli ve'n-nihal", *Mecelletü'l-Kûfe* 3/1 (2014), 109.

başvurmamış yahut silahlı birtakım eylemlere tevessül etmemişlerdir.¹⁰⁸ Bu hareketleri münferit tarihi birtakım oluşumlar olarak tasnif etmek daha isabetli görünmektedir.

İbâdî kaynaklar ve diğer mezhepler tarihi kaynakları mukayeseli olarak etüt edildiğinde haklarında yeterli bilgi bulunmayan ve/veya İbâdiyye'ye nispeti mezhep müntesipleri tarafından doğrulanmayan yahut dışlanan grup veya akımları doğrudan İbâdiyye'nin bir alt kolu olarak değerlendirmek isabetli değildir. Bu çalışma ile Hafsiyye, Yezîdiyye, Hârisiyye, İbrâhîmiyye ve onunla ilintili gruplar ve Ashâbu't-Tâ'a'nın İbâdiyye'ye nispetinin kesin olmadığı anlaşılmıştır. Öte yandan anılan bu gruplar dışında İbâdiyye'ye nispet edilen başkaca şahıs veya fikir mevcut olabilir.

Mezhepler tasnifi konusunda fırak kaynaklarının dikkatle etüt edilmesi gerekir. Pek çoğu önceki kaynağı tekrar ettiği için yanlış bir bilgi tekrar edilerek günümüze kadar ulaşmış olabilmektedir. Bağdâdî'nin Yezîdiyye'yi ele almasındaki örnekte olduğu gibi aynı eser içerisinde birbiriyle çelişen pek çok malumata rastlamak mümkündür. Diğer taraftan İbâdî bilginlerin mezhebe nispetini reddettikleri gruplar tarihte çeşitli aşırılık yahut şiddet içeren fikirlerle tanınan veya aktarılan kişi veya gruplardır. Bu durum İbâdî yazarların birtakım şahıs veya grupları dışlama gerekçesini izah ederken İbâdî kaynaklardaki redde dair tüm bilgilerin doğrudan kabul edilmesini de güçleştirmektedir.

108 Sûfi, *Risâletü'l-fırak*, 52-63.

Kaynakça

- Abdurrezzak, Mahmud İsmail. *el-İbâdiyye fî Bilâdi'l-Mağrib*. Kazablanka: Matba'atü'n-Necâhi'l-Cedîde, ts.
- Bağdâdî, Abdükâhir b. Tâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed Temimi. *Mezhepler arasındaki farklar: el-Fark beyne'l-fırak*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Bârûnî, Süleyman b. Şeyh Abdullah el-. *el-Ezhârü'r-riyâziyye fî e'imme ve mulûki'l-İbâziyye*. Tunus: Dâru Bû Selâme li't-Tıba'a ve'n-Neşr, 1986.
- Benras, Mahmoud. "İbâdîlikte Sivil Yönetim Teşkilatı: Azzâbe". *RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (29 Aralık 2022), 272-295.
- Benras, Mahmoud. *Kuzey Afrika İbadiliği ve İmâmet Düşüncesi*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Benras, Mahmoud. "Kuzey Afrika İbâdiyye'sinde Kelâmî Düşünce". *Marifetname* 10/1 (30 Haziran 2023), 151-185. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1267600>
- Ca'bîrî, Ferhat. *el-Bu'dü'l-hadâri li'l-'akîdeti'l-İbâdiyye*. Gardâye: Cem'iyetü't-Türâs, 1991.
- Cuperly, Pierre. *İnteroduction a l'ctude de L'İbasdisme et de sa theologie*. Alger: OPU, 1984.
- Cuperly, Pierre. *Medhal ilâ dirâseti'l-İbâziyye ve 'akîdetihâ: Bahsun mukâren fi'l-lâhûti'l-İbâzi fî bilâdi'l-Mağrib ve 'Umân*. Şam: Darü'l-Ferkad, 2011.
- Cübbâ'î, Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb. *Kitâbü'l-Makâlât: İtikâdî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri= Kitâbü'l-Makâlât*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Cürçânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed es-Seyyîd eş-Şerîf el-Hanefî. *Kitâbü't-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Dalkılıç, Mehmet. "Hâricîler'in 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 12 (18 Nisan 2012), 19-49.
- Dercînî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Sa'îd b. Süleymân Temicârî. *Kitâbu Tabakâti'l-meşâih bi'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Ebû Zekerîyya Vercelânî, Yahyâ b. Ebî Bekr Bekr Ebû. *Kitâbu Siyeri'l-e'imme ve ahhâruhum*. ed. İsmail el-Arabî. Cezayir: Dîvânü'l-Metbu'âtî'l-Câmi'iyye, 1984.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve htilâfu'l-musallîn*. ed. Na'îm Zarzûr. 2 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. İbâz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/109. İstanbul, 1988. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-ibaz>
- Gömbeyaz, Kadir. "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdiler mi, Selefilere mi? Metodik Bir Tartışma". *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* IX/1 (2016), 77-98.

- Gömbeyaz, Kadir. "İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi -Kalhâtî Örneği-". *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (02 Eylül 2015), 149-168.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhîrî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.
- İdrîsî, Mustafa b. Muhammed b. Salih bin. *el-Fikru'l-'akedî 'inde'l-İbâdiyye hettâ nihâyeti'l-karni's-Sâlisi'l-Hicrî*. Gardâye: Cem'iyetü't-Türâs, 2003.
- İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer Tâhir b. Muhammed. *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzu'l-fırakati'n-nâciyeti 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. ed. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Kâbil, Abdülhay Muhammed. *el-İbâdiyye ve ârâ'uhumu'l-kelâmiyye*. İskenderiye: Dâru'l-Vefâ li-Dünya, 2015.
<http://ktp.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=371466&wYazarlar=muhammed+kabil>
- Kâbil, Abdülhay Muhammed. *el-İbâdiyye ve 'ârâ'uhumu'l-kelâmiyye*. İskenderiye: Dâru'l-Vefâ, 2015.
- Kummî, Ebu Halef. *Şii fırakalar = Kitâbü'l-makalat ve'l-fırak*. Ankara : Ankara Okulu, 2004.
- Lewicki, T. *Dirâsât Şemâl İfrikiyye*. Epub: Mü'essesetü Tevelt es-Sekkâfiyye, 2006.
- Malâtî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b Ahmed b Abdurrahman. *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-'ehvâ ve'l-bida'*. Beyrut: el- Ma'hedi'l-Almânî li Dirâseti'ş-Şarkıyye, 2009.
- Miftâh, Salih Ma'yûf. *Cebeli Nefûse ve 'Alâkatuhû bi'd-Devleti'r-Rütemiyye*. Epub: Müessesetü Tevelt el-Fikriyye, 2006.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâdiyye beyne'l-fırak*. Londra: Dâru'l-Hikme, 2001.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâdiyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye*. Gardâya: Cem'iyetü't-Türâs, 2003.
- Nâmî, 'Amr Halîfe. *Dirâsât 'ani'l-İbâdiyye*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Neccâr, 'Âmir en-. *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1993.
- Öz, Mustafa. "Acârîde". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/318-319. İstanbul, 1988.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/acaride>
- Semînî, Ziya'uddîn Abdülaziz b. İbrahim. *Me'âlimü'd-dîn*. Maskat: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1986.
- Sûfî, Osman b. Halîfe. *Risâletü'l-fırak*. Mısır: el-Matba'atü'l-Bârûniyye, ts.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Ahmed Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. 2 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'l-Halebî, ts.
- Şemmâhî, Ebü'l-Abbâs Bedreddin Ahmed b Saîd b Abdülvahid. *Kitâbü's-siyer*. Maskat: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1987.
- Şerkâvî, 'Avaz. *et-Târîhu's-siyâsî li Cebeli Nefûse*. Epub: Mü'essesetü Tevelt es-Sekkâfiyye, 2011.
- Tâberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b Cerîr b Yezîd. *Târîhü't-Taberî: Târîhü'r-rusûl ve'l-mülûk*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1968.

Tağlet, Züheyr. "Fıraku'l-İbâdiyye beyne mahtûti risâleti'l-firak ve ba'zı kutûbi'l-mileli ve'n-nihal". *Mecelletü'l-Kûfe* 3/1 (2014), 75-94.

Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi". *Kader* 16/2 (31 Aralık 2018), 294-318. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.470922>

Yılmaz, Ali - Göl, Yavuz Selim. "Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet ve Hakem Söylemleriyle İmtihanı ve Hâricî Paradigmanın İflası". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (31 Mart 2024), 279-304. <https://doi.org/10.33415/daad.1398699>

Yılmaz, Ali - Benras, Mahmoud. "İbâzî/Rüstemî Devleti'nde Arapçanın Din Dili Olarak Öne Çıkması". *Baberti* 17 (30 Haziran 2023), 24-49.

Yoldaş, Mehmet Hanifi - Kubat, Mehmet. "Hâricî Düşüncede İlimlileşme Çabaları ve İbâdiyye'nin Günümüze Kadar Varlığını Devam Ettirmesi Üzerine". *Journal of the Near East University Islamic Research Center* 9/1 (30 Haziran 2023), 46-63. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.1.04>

Alarabiya. "7 Melâyîn İbâdî...Mâ huve Uslûbuhum fi'd-dîn ve'l-hayât ve'z-zevâc". 02 Haziran 2005. Erişim 01 Ağustos 2024. <https://www.alarabiya.net/articles/2005%2F06%2F02%2F13596.html>

BBC News Arabic. "el-Mezhebu'l-İbâdî ve mevki'uhû zimne harîtati'l-mezâhibi'l-İslâmiyye". 18 Ocak 2022. Erişim 01 Ağustos 2024. <https://www.bbc.com/arabic/tv-and-radio-60040142>